

† DARJA MIHELIČ*

Slovensko ljudsko slovstvo – zgodovinarjev vir za preučevanje gradov

IZVLEČEK

Prispevek povzema podrobne zaznamke o gradovih v slovenskem pesemskem in delu proznega ljudskega izročila, ki jih more zgodovinar uporabiti kot vir za preučevanje gradov v preteklosti. Skozi besede ustvarjalcev slovenskega ljudskega slovstva predstavlja njihovo konkretno videnje gradov in grajskih prebivalcev. Pesemsko in prozno ljudsko izročilo se po sporočilnosti za zgodovinarja razlikujeta tako zaradi različne oblike in načina podajanja vsebine kot zaradi različnih poudarkov ustvarjalcev in interpretov besedil.

KLJUČNE BESEDE

gradovi, ljudsko slovstvo, zgodovinski viri, pesemsko izročilo, prozno izročilo, slovenska zgodovina

ABSTRACT

SLOVENIAN FOLK LITERATURE. A HISTORIAN'S SOURCE FOR STUDYING CASTLES

The article summarizes detailed notes on castles in Slovenian folk song and partly folk prose traditions that historians can use as a source for studying castles in the past. Through the words of the creators of Slovenian folk literature, it presents their concrete visions of castles and inhabitants thereof. In terms of their communication value for historians, folk song and prose traditions differ due to their distinct forms and methods of content presentation as well as due to the distinct emphases made by the creators and interpreters of texts.

KEYWORDS

castles, folk literature, historical sources, folk song, folk prose, Slovenian history

* prof. dr. v p., ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2470-2430>

UVODNI RAZMISLEK

O teoretičnih vprašanjih glede zgodovinske, arhitekturne, ekonomske in socialne vsebine pojma grad ter o tipologiji gradov v srednjeevropskem prostoru potekajo številne raziskave. Pri nas se je z imeni in seznamom starejših (do 13. stoletja) gradov na Slovenskem v poznih tridesetih letih 20. stoletja ukvarjal Leopold Pettauer.¹ Glede lokacije gradov navaja (v sodobnem času že preseženo mnenje), da so na strateško važnih legah varovali komunikacijske prometnice. Stali so na terenu, ki je z nedostopnostjo in neopaznostjo nudil varnost. Glede nastanka zidanih gradov na Slovenskem se sklicuje na mnenje Milka Kosa,² ki pojav gradov umešča v začetek 12. stoletja, vendar naj bi vzdevki kot *castellum*, *castrum*, *urbs*, *munimen* in *civitas* v zgodnejšem času označevali gosposki dvor ali staro gradišče. Dokumentirani vzdevki za grad: *castrum*, *castellum*, *burg(um)* in *(ge)schloss* so v zapisih v večjem številu izpričani razmeroma pozno, vendar pa omembe številnih njihovih lastnikov plemiškega stanu omogočajo sklepanje na razširjenost teh objektov tudi v zgodnejšem času. Razmišljanju o problematiki zapisov in samih imen gradov na Slovenskem Pettauer dodaja nemško-slovenski popis gradov najprej na Kranjskem, nato na Štajerskem in Koroškem z osnovnimi podatki, povzetimi po objavah virov³ in starejši literaturi.

Po sredi prejšnjega stoletja sta bila takó skrb za materialno grajsko dediščino kot raziskovanje grajskih stavb, njihovih ostalin ter njihovih nekdanjih lastnikov in posestnikov sprva potisnjena v ozadje, kar pa se je spremenilo v sedemdesetih letih zlasti po zaslugi umetnostnega zgodovinarja in kastelologa Ivana Stoparja,⁴ v zadnjih desetletjih pa tovrstno raziskovanje doživlja zlato dobo. Vodilni raziskovalec te tematike, s poudarkom na arhitekturnih vidikih in sodobni usodi gradov, je Stoparjev naslednik Igor Sapač.

Tematiki gradov je bila namenjena posebna številka časopisa *Kronika Iz zgodovine slovenskih gradov*,⁵ predstavljena 6. novembra 2012 ob okrogli mizi Gradovi na Slovenskem danes in jutri – usoda, načrti, perspektive. V razdobju 2013–2018 je sledila serija okroglih miz o usodi grajske dediščine na Slovenskem s skupnim naslovom *Gradovi na razpotju*. Sodelovali so strokovnjaki in

predstavniki različnih institucij, obravnavali pa so predvsem najbolj ogrožene gradove in dvorce v slovenskem prostoru. Zgodovinski inštitut Milka Kosa in Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU sta leta 2018 zasnovala novo zbirko *Castellologica Slovenica*, ki spodbuja k raziskovanju in ohranjanju slovenske grajske dediščine.

Za omenjeno številko *Kronike* je Marjetka Golež Kaučič prispevala poglobljen članek »Stoji, stoji tam beli grad«: tematizacija gradu v slovenskih ljudskih pripovednih pesmih.⁶ Oprla se je na nekatere arhivske vire in mednarodno literaturo, kot podatkovno osnovo za razčlenitev pa je uporabila predvsem Slovenske ljudske pesmi I–V.⁷ Poudarki njenega prispevka se osredotočajo na dožemanje gradu s strani ustvarjalca ljudske pesmi ter na simboliko gradu in njegovo vlogo kot prizorišča dogajanja, ki ga opisuje pesem. Iz baladnega pesemskega izročila je povzela bistvene poteze omemb gradov in njihovega osebja.

Njeno raziskavo je mogoče za zgodovinarjeve potrebe dopolniti na eni strani s pretresom tudi drugega – ne le baladnega – ljudskega pesemskega izročila, na drugi pa je smotrno v besedilih, ki jih je Golež Kaučičeva že pritegnila, dodatno upoštevati številne prezrte drobne omembe ter posredne namige o pojavih, povezanih z gradovi. Tako more zgodovinar iz izročila slovenskih ljudskih pesmi izluščiti podrobnejšo podobo nekdanje realnosti ter zlasti njeno dožemanje s strani (so)oblikovalcev besedil. Pričujoči prispevek skuša ob navedenem pristopu zbir podatkov o podobi gradov v slovenskih ljudskih pesmih mestoma dopolniti tudi z nekoliko posebnimi, včasih tveganimi interpretacijami. Opira se na Štrekljevo objavo Slovenske narodne pesmi I–IV.⁸ Objavi gradiva v tej zbirki in v Slovenskih ljudskih pesmih I–V se razlikujeja. Štrekljevo smo izbrali zato, ker je primarnejša in je v njej manj uredniških posegov, ki bi zgodovinarju zameglili sliko osnovnega besedila. Ker se osredotočamo na pojav gradu in ne na ozemlje Slovenije, nas ni motilo, da Štrekljeva zbirka vključuje tudi nekaj gradiva z bližnjega hrvaškega prostora, temveč smo ga pritegnili. V prispevku so bežno predstavljeni tudi paberki iz pripovednega ljudskega slovstva – pripovedk, pregovorov in rekov ter ugank –, pri zadnjih dveh pa so omembe gradov redke.

1 Pettauer, Imena važnejših starejših gradov.

2 Kos, *Zgodovina Slovencev*, str. 122.

3 Kos, *Gradivo*; Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch*; Schumi, *Archiv für Heimatkunde*; Jaksch, *Monumenta historica*; Zahn, *Urkundenbuch*.

4 Fister, *Arhitektura*; Stopar, *Razvoj*; Stopar, *Gradovi*; Smole, *Graščine*; Kos, *Med gradom in mestom*; Kos, *Vitez in grad*.

5 Preinfalk, *Iz zgodovine slovenskih gradov*.

6 Golež Kaučič, Stoji, stoji.

7 Slovenske ljudske pesmi.

8 Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*. Pri sklicih so navedene številke pesmi iz objave, ki so jim v skladu z objavo dodatne oznake različic.

POVÉDNOST LJUDSKEGA SLOVSTVA ZA ZGODOVINARJA

Péto⁹ in pripovedno ljudsko izročilo je glede sporočilne vrednosti o konkretnem dogajanju in pojavih v prostoru in času fluidno. Prvotni stvaritelj besedila je anonimen. Njegov cilj ni bil umetniški, literaren, ampak sporočilen in v mnogih primerih poučen. Poduki in nauki imajo namen sooblikovati pravila in načela človeškega vedenja v določenem prostoru in času, zato sklepamo, da zlasti pesmi tovrstnih vsebin ni sestavljala neuka oseba. Besedila so pogosto zgled (*exemplum*) oziroma življenjsko vodilo in vključujejo konkreten nauk in slabo izkušnjo za tiste, ki se ga ne bi držali. Imela so formativno vlogo, ki je skušala vplivati na ravnanje skupnosti, uravnavati sobivanje ljudi v skladu s šegami oziroma običaji in uvajati kolektivni življenjski red. Z enostavnim vsakdanjim besediščem in izražanjem so nagovarjala zlasti preproste ljudi, ne družbenih elit. Vsebino besedil gre v veliki meri razumeti kot analogijo pojavov in dogodkov, ne kot opis konkretne realnosti, čeprav je lahko pripoved daljni odmev resničnega pojava ali dogodka.

Na čas nastanka besedil¹⁰ je mogoče sklepati le posredno iz vsebine, kadar besedilo omenja konkretne, kronološko opredeljive razmere, dogodke ali osebe. V primerih, ko je sestavljavec prvotnega besedila opisoval pretekle dogodke, vemo, da je pripoved nastala krajši ali daljši čas po teh dogodkih. Prvotno besedilo je ustno prehajalo iz roda v rod. Doživljalo je difuzijo v prostoru ter se prilagajalo razmeram, predstavam in govoru prostora in časa.¹¹ Ljudsko izročilo ponazarja predstave in miselno obzorje ter dojemanje malega človeka, ki je izročilo ustno prevzel od predhodnikov in ga posredoval naslednikom. Ustvarjalec pripovedi ni imel za svoje poslanstvo posredovati zanesljivih zgodovinskih dejstev in opisov. Kljub temu imajo besedila slovenskega ljudskega slovstva ob kritičnem pretresu zgodovinsko sporočilno vrednost, iz katere je – ob izločitvi pretiravanj, poveličevanj ter nestvarnih, nadnaravnih in domišljijjskih opisov – mogoče sklepati na stvarne pojave in dogajanje zlasti za čas nastanka izročila. Ubeseđenje ljudskega izročila v pesmih je v veliki meri vezano na obliko, ritem in rimo, medtem ko je pripovedno izročilo spremenljivo, glede besedila zgodbe bolj variabilno in pestro ter odvisno od pripovednikovega izražanja in poznavanja zgodovinskih okoliščin

in aktualnih razmer. Najprej se bomo posvetili podatkom o gradovih v slovenskih ljudskih pesmih, nato pa tistim v pripovednih besedilih.

PODATKI O GRADU V LJUDSKEM PESEMSKEM IZROČILU

POIMENOVANJE GRADOV

Slovenske ljudske pesmi grajski stavbni kompleks¹² poimenujejo različno (v nadaljevanju navajamo številke pesemskih različic v Štrekljevi objavi). Najpogostejši vzdevek zanj je preprosto *grad*, *hrad* (št. 3.), *gradič* (št. 637., 638., 640., 874.), *gra(j)šina* (št. 13. b., 114., 639., 6901.), *dvor* (št. 1. b., 48., 50., 103., 104., 146., 206., 207., 208., 254., 256., 260., 263., 891., A. 1067., 1068., 1101., 1112., 2339., A. 2341., 5451.), *hiša* (št. 44., 50., 102.), *palača* (št. A. 1067.), *dom* (št. 1. a., 1. b., 311.), *pristava*, *pristav(i)ca*, *pristav'ca* (št. 80., 123. a., 123. b., 126., 127., 128., 204.). Pomen teh izrazov ni povsem enak: grad (Fran) pomeni »veliko utrjeno poslopje«, ki obvladuje in varuje pripadajočo okolico. Pri graščini je vloga utrdbe manj poudarjena (Fran: »veliko neutrjeno poslopje«), gre pa za graščakovo bivališče, ki mu pripada zemljiška posest in ima gospodarsko vlogo. Dvor se v besedilu uporablja v pomenu gradu ali graščine, pa tudi v smislu imenitnejšega poslopja v lasti župana ali premožnega kmeta (št. 130., 1183., 1362., 1363., 1364., 1365., 5075., 5118., 5448., 5449., 5450.), sicer pa v zgodovinopisju dvor pomeni tudi upravno središče kmetijske posesti. Hiša ima v pesmih pomen gradu ali njegovega dela (št. 102., Mlada Breda: *Bredka to so tvoje hiše, / to je tvoj grád belo zidan*; št. 50.: *Berzo skoči, v hišo poterči*). Pristava ima pomen majerije, mârôfa – uglednejšega bivališča grajskega oskrbnika, v katerem po ljudskem pesemskem izročilu običajno živi mlada majerica, ki ljubimka z grajskim gospodom.

ZEMLJEPISNA OKOLICA IN LEGA GRADOV

Ustvarjalci ljudskih pesmi so v besedilo spontano vključevali opis okolja, ki so ga opažali, dojemali in doživljali. Pesemsko izročilo, ki odraža videnje ustvarjalca v njegovem času, se je povečini oblikovalo v 19. stoletju. Številni gradovi v pesmih ležijo v ravnini,¹³ okrog njih se razprostira polje. Grad na polju ali v njegovi bližini se omenja v inačici pesmi o mladem Marku, ki je pobil turške goste: *Stoji na polji beli grad, / po gradi šprajnga Marko mlad* (št. 45.). Na tako lego gradu

⁹ Kumer, *Vloga, zgradba, slog*.

¹⁰ Z redkimi izjemami je ustno izročilo novoveškega nastanka, v največji meri pa šele iz 19. stoletja.

¹¹ Kumer, *Narečje*.

¹² Sapač, Kaj je grad?

¹³ Srednjeveški gradovi so redko ležali na ravnini, ljudsko pesemsko izročilo pa se je pretežno oblikovalo nekaj stoletij kasneje in izkazuje stvarnost časa nastanka.

smemo posredno sklepati v medžimurski pesmi o nezvesti gospe, ki je varala svojega moža; prvo treh straž je postavila na polje: *Ona postavi vahte tri: / ta prva stoji sred polja, / ta druga stoji kraj dvora, / ta tretja stoji pri kamrici* (št. 146.). Blizu gradu je po prekmurskem izročilu lepa Vida plela proso (nedvomno na njivi). Zakletoga kraljeviča je odrešila s šibami, ki so rasle *na polji per belem gradi* (št. B. 76.). Razgled na radovljjska polja omenja pesem o gospe, ki je ubila sinka, ki ga je imel njen mož z Marjetico s pristave; mož jo je nagovoril: *Pojdva na ganke visoke, / ... gledat te polja radoljške. / ... Prime jo za erjave lase, / ... verže jo čez ganke visoke* (št. 127.). Grad na polju srečamo tudi v pesmih Preoblečeni ljubec (št. 155.: *Na polji pa mi stoji lepi, běli grad*), Neusmiljena gospôda (št. 281., 282.: *Na polji stoji beli grad*), o sveti Katarini (št. 639.: *Na polju, kjer stojiš, / od križa stoji grajšina*), o sveti Uršuli (št. 645.: *Na polji stoji beli grad*), o zvesti dekllici (št. 773.: *Stoji, stoji mi poljece, / na polji stoji beli grad*) in v pesmi Najmlajša mi je draga (št. 1051.: *Vu nom mi je polju jen grad zezidani*). Na zvezo gradu in polja naletimo tudi v sklopu pesmi Bog nam živi gospodol: *Stoji nam pole širökô, / lado je, lado, lepi hlad! / Jeli so v gradu gâspâda?* (št. 5125.). Na ruralno okolico gradu moremo sklepati tudi iz pesmi o treh petelinčkih radožive grajske gospodične, ki naj bi s svojim petjem skrbeli, da njen ljubček ne bi prešpal jutra in bi ga zalotili pri njej (*Tam na ravnim poli / stoji mi beli grad*, št. 151.; *Stoji mi, stoji polje, / polje široko. / Na polji pa mi stoji / lepi, běli grad*, št. 155.). Gradovi, ki so jih grof in njegovi služabniki zagledali, ko so se vračali z ugrabljenjo mlinarjevo hčerko, so stali v nižini pod vzpetinami: *Čez hribček čez prijahajo, / devet gradov zagledajo* (št. 237.). Podobno moremo sklepati ob pesmi o sveti Katarini: *Pod goroj stoji gradič* (št. 640.).

Polje je redko opisano s pridevkom »ravno«: Plemič Adam Ravbar¹⁴ se je pred zmagovitim pohodom nad Turke podal do grajskih lin *dol na zlato polje glédât, / mi zazrejo v ravnim pole / mladga poba vurno teči* (št. 19. a.), oziroma: *in gleda u ravnò polje. / Po ravnim polj' publič teče* (19. b.). Mlada Breda (Bredka) šla je v line gornje, / gledala je v polje ravno (št. 102.), oziroma: *si odperat ide gornje line, / ide glédât dôli na ravnine. / Ko po ravnim polji se ozira, / vidi, kak' se tam meglica zbîra* (št. 103.). Različici iz Fram pa pojeta: *Leži, leži ravno polje, / prek polja leži cestica, / ... za cestô stoji běli grad* (št. 105., 106.). Skoraj enaka rima se ponovi v pesmi (tudi iz Fram) o sveti Barbari, ki so jo vrgli v ječo, ker se ni hotela poročiti z ženinom, ki so ji ga izbrali:

Leži, leži mi ravno polje, / prek polja mi leži cestica, / za cestô mi stoji beli grad (št. 643.). Grajska gospa z gradu na ravnem polju (*Stoji mi, stoji ravno polê, / v ravnem poli beli grad*, št. 128.) naj bi zastrupila ljubico svojega moža. Kot »ravno« je opisano tudi polje v že omenjeni pesmi (pri Štreklju v belokranjskem izročilu) o grajski gospodični, katere petelinčki naj bi zbudili njenega ljubčka: *Tam na ravnim poli / stoji mi beli grad* (št. 151.). Pri »ravnem« polju v tej pesmi naj bi šlo za grad Ravno polje v Kungoti pri Ptuj na Dravskem polju.¹⁵ Ravno polje se omenja tudi v zvezi z Beogradom, kamor se je podal zmagoviti avstrijski vojskovodja Laudon:¹⁶ *Zbral je vojsko in šel pod Beli grad v ravno polje oziroma v ravno polje pod Beli grad* (št. 29., 30.).

Sicer pa je večkrat razvidno, da gradovi stojijo na pridvignjeni legi. To je včasih le posredno nakazano, drugič pa izrecno omenjeno, kadar se v pesmih omenja dogajanje pod gradom, pokrajina pod gradom ali razgled z gradu. Ko so hoteli ugrabiti mlado Matjaževo ženo Alenko, *Turči pod gradam dirjajo, / po mladej Lenči barajo* (št. 8.). Ko so prišli v goste k mlademu Marku, *Turči pod gradan dirjaja, / po Marki knezi baraja* (št. 46.). Kot že omenjeno, je šel Adam Ravbar pred odhodom nad Turke do grajskih lin *dol na zlato polje glédât* (19. a.). Kraljevič in njena brata so šli loviti zajce *pod mlade Zôre beli grad* (št. 114.). Svojo gospo, ki je ubila sinka, ki ga je imel z Marjetico s pristave, je njen mož pozval: *Pojdva na ganke visoke, / ... gledat te polja radoljške* (št. 127.). Dogajanje je¹⁷ postavljeno na Pusti grad na Gorenjskem, katerega razvaline so vidne še danes in od koder se odpira lep razgled.

Tudi za grad Kamen pesem omenja, da stoji na pečini: *Kristof Lamberger¹⁸ z' imenam, / na sin(j)i skal/skali prebiva tam* (št. 13. a., 13. b.). Na pridvignjenih legah oziroma na vzpetinah so bili zgrajeni konkretno omenjeni gradovi: takó Vipavski

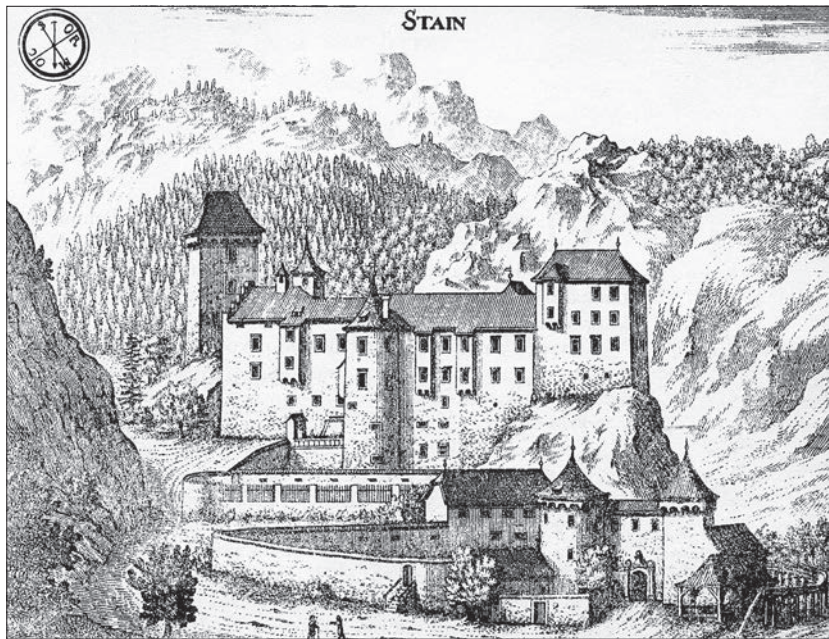
¹⁵ Golež Kaučič, Stoji, stoji, str. 603–604.

¹⁶ Baron Ernst Gideon von Laudon je bil avstrijski vojaški poveljnik. V avstrijsko-turški vojni (1787–1791) je leta 1789 zavzel Beograd.

¹⁷ Opomba k navedeni objavi navaja komentar iz *Kmetijskih in rokodelskih novic* (1859), str. 230: »Pričujoča pesem opeva žalostno dogodbo, ki se je pripetila njega dni na Pustem gradu (Wallenburg) na Gorenjskem. Razvaline tega gradu stoje na strmem gričku blizu ceste, katera derži iz Kamne gorice v Radoljico. Dogodba, o kateri pesmica govori, je med ljudmi sploh znana.«

¹⁸ Vitez Gašper Lamberger (ok. 1463–ok. 1515) z gradu Kamen pri Begunjah se je kot poveljnik v službi cesarja Maksimilijana I. bojeval po Evropi. Bil je najbolj znan turnirski dvobojevalec svojega časa v Srednji Evropi, zato je postal junak slovenske ljudske pesmi Pegam in Lamberger (Kos, *Turnirska knjiga*). Štajerski Deželni arhiv v Gradcu hrani najstarejšo (?) inačico pesmi (Torkar, Najstarejša slovenska varianta).

¹⁴ Adam Ravbar z gradu Krumperk je imel kot poveljnik konjenice dežele Kranjske leta 1593 pomembno vlogo pri zmagi nad osmanskimi Turki pri Sisku.

Grad Kamen (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 549).

Križ, Gorica, Smlednik (št. 69. a. I., 69. b. II., 307.), grad Branek blizu Ljutomera (št. 705.), grad Ozalj (št. 122.), Jelengrad (št. 1971.) in stari Devinski grad, ki je bil zgled za opis gradu v Španiji, kjer je bila lepa Vida za doviljo (št. A. 73.; podobno: št. A. 74. a. I., A. 74. b. II.).

Za lego gradov so značilne tudi druge posebnosti. Nekateri gradovi so stali ob vodi. Grof, ki se je po odsotnosti vrnil domov (na svoj grad), je kaznoval nezvesto ženo: *Vergel jo je čez okno v bistro vodo* (št. 121.). V drugem primeru je zgodba postavljena v grad Ozalj nad Kolpo, kazen pa je bila še krutejša: *Primil jo je za bele roke, / hitel jo je čez linco v jezerce. / Grofnja se je primila belga zida. / Vzel je gospod oster meč, / odsekal jej je roke preč* (št. 122.). Grad je stal nad jezerom z zmajem, ki ga je po legendi o sveti Marjeti pokončal sveti Jurij: *stoji beli grad, / pod gradam globoko jezero, / po jezeru plava čudna zvir, / pa je z imenam hudi zmij* (št. 626.); *Tam stoji, stoji velika vas, / na konc vasi beli grad, / na konc gradu pa jezer globok. / Notri je pa neguden červ, / neguden červ, lintvern hud* (št. 627.); *Zmaje leži v tomutni jezери, / ... proti gradu milo rozijuje, / proti gradu kralja širinskega* (št. 629.). Tudi dvori, kamor je dekle po reki spuščalo vence, so stali ob vodi: *Plavaj venec, plavaj venec, / u te bele dvore* (št. 1112.). Grad, v katerem je lepa Vida dovila španskega kraljeviča, pa se je vzpenjal tik nad morjem (št. A. 73., A. 74. a. I., A. 74. b. II.).

Grad v pesmi je včasih stal ob robu prepada, kot tisti, v katerem se je gospod maščeval svoji ženi, ker je umorila sina, ki mu ga je rodila majerica: *čez okno vergel je gospó, / oh doli v brezno glòboko* (št. 123. b. II.).

Ob nekaterih gradovih so bila lovišča za lov na divjad, ki je bil priljubljeno razvedrilo graj-

ske gospôde. O gradovih, v katerih je živela mlada Zora, izvemo: *Na lov mi pride kraljič mlad / pod mlade Zôre beli grad* in ona ga sprašuje: *Kaj si loviti zajce jel, / loviti zajce krog gradu?* – S pretvezo, da je mrtva, je ukanila svoja brata in pobegnili na mladeničev grad, ki je stal v podobnem okolju, prikladnem za lov. Tam sta jo brata izsledila: *Šla sta se lova veselit, / šla mlade zajce sta lovit / pod mlade Zôre beli grad* (št. 114.).

DOSTOPNOST GRADOV

Glede gradov pesmi omenjajo, da so stali blizu poti. Bili so dosegljivi s konji, ki so bili некоč (tudi s kočijami) ključno potovalno in transportno sredstvo. Tako se večkrat omenja ježa proti in mimo gradu. V turško-beneškem spopadu smrtno ranjeni gospod Baroda je naročal svojemu hlapcu: *Ko boš memo grada jezdit, ...*, kar se je zgodilo: *Mimo grada sluga jezdi ...* (št. 32., 33.). V pesmi o smrti dveh zaljubljenecv mladenič govori dekletu: *... da te popelaju poleg dvora moga* (št. 206., 207.). Sveta Uršula se je peljala *mimo grada belega* svojega snubača španskega kralja, ki jo je dal zato ustreliti (št. 645.). Nevesto Anjčiko so poročili na Turško, od doma pa so jo odpeljali s kočijo: *Kočije se v dvor postavljajo* (št. 104.). Spremstvo z nevesto mlado Bredo je prijezdilo na ženinov dvor: *Ko so v beli grad mi prijaháli, / ... jih je táša v dvoru pričak'vala* (št. 103.). Ježa v grad se večkrat omenja v pesmi o gospe, ki je zavdala ljubici svojega moža: *Te ma jahala v pristavo, / ... te ma jahala v beli grad / ... Te pa odjaše v pristavo* (št. 128.). Dekle je naročilo fantu, naj z ostankom zlata od prstana podkuje konja: *da prejašeš svoje bele dvore* (št. 891.). Sveti Štefan, ki ga je preganjala žena Heroda, vla-

darja Judeje, je *perjezdil pod beli grad* (št. 632., 633., podobno št. 634.). Med pesmimi o zaljubljenicah ena opisuje ježo fanta z radgonskega gradu v vas: *Ljubi konja jaše / z radgonskega grada* (št. 1809.).

Do gradu je lahko vodila popeskana pot: Kralj Matjaž *predrobno 'z dvora zaderči, de pesk in ogin se kadí* (št. 1. b.). Lega gradu ob cesti se omenja v inačicah pesmi Nesrečna nevesta (Mlada Breda): *prek polja leži cestica, / za cestjo stoji běli grad* (št. 105., 106.) ter o sveti Barbari: *Leži, leži mi ravno polje, / prěk polja mi leži cestica, / za cestjo mi stoji beli grad* (št. 643.).

GRAJSKE STAVBE: PRIDEVKI, OPISI ZUNANJOSTI

Imetniki grajskih zgradb so občasno navedeni po imenu, včasih pa je zgradba označena splošno po družbenem položaju lastnika ali posestnika: *grad gospodski* (št. 5123., 5124.), *grad grofov* (št. 5126.), *kralev dvor* (št. 5451.), *ciganov grad* (št. 135.).

Najobičajnejši atribut glede zunanosti, ki v pesmih spremlja grad, gradič (št. 637., 638., 640.), dvor (št. 1101., 1112., A. 2341.), palačo (št. 1066.), dom (št. 1. a., 1. b.) in pristav(ic)o (št. 123. a. I., 123. b. II., 128.) – torej zgradbe grajskega tipa –, je »beli«, »bela«. Razlog za to je verjetno preprosto: v pretežno zeleni pokrajini je bil ob lepem vremenu grad videti bel.¹⁹ *Tri mi se gradi belijo*, poje ljudska pesem (št. 5455.). Grad je opisan tudi kot *svetli/svitli* (št. 39., 41., 127.) in *belo zidan* (št. 102.). Tak videz je včasih izražen tudi stopnjevano: *prebeli grad* (št. 115.), *lepa prebela pristava* (št. 128.). Kot »bel« je opisan tudi grad Kamen (št. 14., 15., 17.). Redkeje je grad označen kot »pisan«. Ko so nevesto vodili na ženinov dom, so svatje peli: *Pelamo divojku s kraljevoga dvora, / s kraljevoga dvora, s pisanoga grada* (št. 5451.). Podložnega kmeta pa je birič gnal *ke u ta pisan grat* (št. 7231.).

Gradovi, ki so našli mesto v ljudski pesmi, so bili zidani, kar se občasno tudi izrecno omenja. Pred odhodom nad Turke je kralj Matjaž naročil svoji mladi ženi: *Gradove varvaj zidane* (1. a., 1. b.). Pretkani cigan je snubil Alenčico z lažnivo izmišljotino: *Jaz imam zidanih devet gradov, / desetega mi pa zidajo* (št. 134.). Spet drugje: *Vu 'nom mi je polju jen grad zezidani* (št. 1051.). Grad je bil včasih opisan kot *belo zidan* (št. 102.), omenja se zidanje belegra gradu *iz drobnega kamena, iz belega bisera* (št. 857.). Novozgrajeni grad so blagoslovili, *požegnali* (št. 86.).

Pridevek »skalen« želi morda poudariti čvrstost gradu: *Stoji, stoji en skalen grad* (št. 43.). V pesmih sta občasno izpostavljeni velikost (*velik beli grad*, št. 311.) in višina gradu. Kot *béli grad*, *visoki grad* sta označeni domovanji nesrečne mlade

Zore (št. 114.). Omenja se *gosp(odičn)a z grada visokog* (št. 948.). »Visoki« so tudi nekateri elementi grajskega kompleksa in njegovih zgradb: na gradu Branek blizu Ljutomera so deklet vrgli v *turen visoki* (št. 705.), sv. Barbaro pa so zaprli v globok stolp, *turen globok* (št. 641., 642., 643.). Kot »visoki« so večkrat označeni grajski *ganki*, odprti ostrešeni sprehajalni hodniki vzdolž zunanje stene (št. 39., 41., 127., 206., 207.), grajske line (št. 40., 104.) in okno (št. A. 73.).

Grajske zgradbe so v mnogih primerih opisane kot »lepe«, tudi »prelepe«: *lepi beli grad* (št. 155.), *lepi, prelepi beli grad* (št. 128.), *prelepi beli gradič* (št. 640.), *lepi dvori (ograjeni)* (št. 5075.), *lepa prebela pristava* (št. 128.), *prelepa nova pristava* (št. 126., 204.).

Nekateri opisi so glede privlačnosti gradu še bolj slikoviti: *Moji su ti dvori lepo ogradjeni, / lepo ogradjeni, s perom pometeni. / U mojem su dvoru tri grma bušpana, / pod svakojim grmom tiček i slaviček* (št. 5448.); *Moji su dvorovi liepo ogradjeni, / liepo ogradjeni smiljkom i bosiljkom; / u mojem dvoru tri grma brušpana, / na svakojem sedi tiček i slaviček* (št. 5449.); *Moji so ti dvori smiljki nakinčeni, / moji so ti dvori šipki ograjeni. / Posred dvora raso tri grmi pušpanja, / vu njih mi pak sede tri beli golobi* (št. 5450.).

Domišljjski grad različic pesmi o Trdoglavu in Marjetici pa opisuje pusti, z mahom poraščen grad brez oken in vrat, z eno samo lino, v kateri sedi Marjetica. Notranjščina je dragocena: *Od znotraj je ves pozlačen in: Notri pa družga ne leti, / kakor ti zlati pergeljni / noj od demanta kamenci* (št. 86., 87., 88.). Tudi opis zunanosti turškega gradu, kamor so peljali nevesto mlado Bredo, je fantazijski: omenjajo se zlata streha in srebrna vrata gradu: *sej se vidi strešica že zlata, / sej se vid'jo že sreberne vrata* (št. 103.). V prispodobni je brez oken in vrat tudi ciganski grad pod milim nebom: *Cigan ima devet gradov, / ... in tisti je najlepši grad, / ki nima ne oken ne vrat* (št. 135.).

SEGMENTI GRAJSKEGA KOMPLEKSA

Opazen element nekaterih gradov je bil stolp (*turen*). Znotraj je bil po opisih v pesmih temen, pesmi v njem omenjajo ječo. V ječi v stolpu turškega gradu je bil zaprt kralj Matjaž, ki so ga ujele Turki (št. 9.). Grofovega paža, ki je ljubimkal z grofično, so pred usmrtnitvijo za šest mesecev zaprli v *tamen turen* (št. 116.). Tja so vrgli tudi kmeta, ki mu je zmanjkal krajcar za plačilo dajatve, potem pa so nanj pozabili (št. 284., 285.). Stolp na gradu Branek blizu Ljutomera, kamor so vrgli nespodobno deklet, je v pesmi označen kot *turen visoki* (št. 705.). Tudi v Herodovem gradu v Judeji so ujetnike zapirali v *turən tāmən / turen tamen*,

19 Kumer, Vloga, zgradba, slog, str. 101.

kjer so jih grizle kače in kuščarji. Herodeževa žena naj bi dala vanj vreči svetega Štefana (št. 632., 633.). Sveto Barbaro naj bi zaprl v stolp, ker se ni hotela poročiti s španskim/dunavskim kraljem. Zidarjem je Barbicin oče naročil: *Zidajte turen temen/tàmân, turen globok!* Barbica pa jih je prosila: *Dělajte mu tri lince ven: / eno, kjer sonce gore gre, / drugo, kjer poldan stoji, / tretjo, kjer k božjej gnadi gre.* V stolpu je k Barbari priletel angel in obsedel na niskim okenci (št. 641., 642.). Po eni od različic pa je oče Barbiki zagrozil: *Dal bom ti zazidat turn globok!* Prosila je zidarje, naj vanj vzdajo tri line na tri strani, a se je niso upali uslišati (št. 643.). Iz povedanega smemo sklepati, da so stolpi včasih imeli line in okenca.

Občasne omembe zvonjenja v gradu dopuščajo domnevo, da so bili vsaj v nekaterih stolpih zvonovi. Mati je šla obiskat daleč od doma poročeno hčerko, ki je ob porodu umrla: *Še komej grad zagledata, / že z vsimi tremi vkup zvonó* (št. 97.). Zvonjenje se omenja tudi ob smrti brata dekleta, omoženega z roparjem (št. 99., 100.), in ob smrti čevljarjeve ljubice (št. 221.). Pomirjujoča pojasnila zvonjenja razkrivajo druge priložnosti (poleg smrti), ob katerih naj bi v gradu zvonili: *ko eno dete se rodi* (št. 97.), *ko solnce na poldan stoji* (št. 98. a. I., 98. b. II.), *ko k ohctni maš' zvoní* (št. 99.).

Sestavni del grajskega kompleksa je bila poleg stolpa tudi glavna stavba. Elementi pročelja, ki jih pesmi omenjajo, so: vrata, okna, line in gank. S slednjih treh se je z gradu odpiral razgled na okolico in obratno.

Turški grad, kamor naj bi šel kralj Matjaž iskat svojo ugrabljeno ženo, je imel po ljudski pesmi zastekljena okna. Ko je Matjaž vdrl v grad, so z oken popadale šipe: *da šibe z okna skačlaja* (št. 2.). Ker oblikovalec besedila ni poznal »turških« gradov – ti namreč niso sodili v bivalno okolje Osmanov –, smemo predvidevati, da je stavbo (okna) opisal v skladu z zapažanji iz lastnega znanega okolja. Okna Matjaževega domačega gradu pa so prikazana kot visoka: omenja se Matjaževa gospa, ki stoji »v« oknu (št. 9., 10. a. I., 10. c. III., 10. č. III.). V grajskih oknih so po pesemskih opisih ob nekaterih priložnostih prižigali sveče. Mati, ki je šla obiskat nosečo hčerko, je zaslutila, da je hči umrla, ker so v grajskih oknih gorele sveče. Sel jo je tolažil, da po tamkajšnjem običaju sveče v oknih prižigajo (tudi) ob rojstvu otroka (št. 97.).

Grajske line so bile nameščene visoko, omenjajo se »gornje«, »visoke« line (št. 102., 103., 104.), v lin(c)j pogosto nekdo »stoji« (Trdoglavova Marjetica pa »sedi« v njej, št. 86.). »Široke« line se v različicah ene pesmi – izročilo izvira z Gorenjske – omenjajo na *ganku*: Marko in Alenčica *šla sta na ganke visoke / odperat linje široke* (št. 39., 40., 41.).

Gank je imel glede na zgornji opis obliko zaprtega balkona, sicer pa izraz pomeni odprt, ostrešen hodnik ob zunanji steni stavbe. Večkrat se omenja, da je »visok« (št. 39., 41., 127., 206., 207.); nedvomno je mišljeno, da je visoko nad tlemi. Lepa Vida pa naj bi na gradu španske kraljice hodila *po pisanem ganjku* (št. 75.).

Grad je imel glede na pesemske opise več etaž, ki so jih povezovala stopnice: *štenge, štenžice, gredice, stopnje*. Na svojem gradu Kamen je Lambergar na *štengah* srečal sla z Dunaja, ki mu je prinesel poziv na dvoboj s Pegamom²⁰ (št. 14.). Španski kralj je tolažil svojo ljubosumno ženo Zariko, da bo lepa Sončica – Zarika v njej ni prepoznala svoje sestre –, ki jo je kot sužnjo oziroma služabnico kupil na sejmu, *stopnje ometala* (št. 71.), *štenže nam bo pométova* (št. 72.). Domisljica, da bi razkrinkali Alenčico, ki je bila preoblečena v vojaka, je bila: *štenge mu z lojem namažimo* (št. B. 56.). Kamnite štenžice oziroma kamnite gredice se omenjajo tudi v gradu, kjer je živela rejenka, ki so jo kot otroka ugrabili Turki (št. 118. a. I., 118. b. II.).

Podstreha gradu je bila po dožemanju ljudskega opisovalca namenjena prebivanju služinčadi. Tako naj bi bilo v gradu španskega kralja. Potem ko je kraljeva žena Zarika, nevoščljiva zaradi njele lepote, zastupila svojo služabnico – sestro Sončico –, je ta šla *gori v gornji stan* (št. 71.), oziroma *j' šva v ta gornji stan* (št. 72.).²¹

V prvem nadstropju so bili prostori, namenjeni gosposki. Kralj Matjaž se je po pesemski pripovedi podal v Turčijo, da bi rešil ugrabljeno ženo. Šel je »gor« v grad k paši: *Matjaž pa zderkne gorta v grad*. Našel je pašo *ki pèr visokej mizi sedi* (št. 2.). V prvem nadstropju je bila verjetno dvorana ali sala, v kateri so prirejali gostije. Alenčica je Turke, ki so prišli k njenemu možu Marku v goste, posadila za *rumeno mizo* ter jim ponudila jesti in piti, da se je miza *žvujgnila, ušibavala, trosila* (št. 39., 40., 41., 43., 44., 45.). V istem nadstropju so bili verjetno tudi bivalni prostori, sobe: *(svitla) izb(ic)a* (št. 103., 137., 299.), *jisba* (št. 2.), *kamr(ic)a, kamerca (svetla, svitla, bela)* (št. 13. a., 42., 44., 45., 97.,²² 117., 121.), *svitla kambra* (št. 847.), *cimerček* (št. 100.), sobe, namenjene spanju, največkrat s posteljami: *(svet-*

20 Gre za ljudsko predstavo o Janu Vitovcu (14??–1468), vojskovodji Celjskih proti Habsburžanom v boju za celjsko dediščino. Bil je moravskega ali češkega rodu, dosegel je časti ban Slavonije, baron Krapinski in grof Zagorski (Grafenauer, »Vitovec grof Zagorski, Jan« (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi793428/>)).

21 Da gre pri tej navedbi za podstreho, je zgolj domneva. Moglo bi iti tudi za prvo nadstropje: grajska kuhinja, kjer naj bi Zarika kuhala kače, je bila v grajskem pritličju.

22 V beli kamnici, kjer je na parah ležala njena hči, se je mati vrgla na črne tle.

la) *kamr(ic)a* (št. 106., 107., 120., 146., 281.), *spavница*, *spavna hramba* (št. 103.), *cimer* (št. 112., 149.), *pisana kamora* (št. 247.). Verjetno je bila v tem nadstropju tudi zakladnica z zlatom in srebrom (*svetla*)²³ *kamr(ic)a* (št. 10. c. III., 10. č. III.), *hramba (trdna)* (št. 10. b. II.).

Soba (*kamra*) za orožje, kamor naj bi Markova žena Alenčica pospravila orožje turških gostov, je bila verjetno v pritličju²⁴ (št. 39., 40., 41.). Tam je bila tudi kuhinja: *črna kuhinj(ic)a* (št. 97., 106., 310.), v kateri je bilo *ognjiše* (št. 103.).

Izročilo nekajkrat omenja grajskega pisarja. Gospa je z njim prevarala moža, ki v jezi *odseka 'šribarji' glavo* (št. 150.). Dornavski pisar (*šribar dornaski*) pa se je zjutraj odkradel od grajske gospodične preoblečen v dekle (št. 155.). Sicer je bil pisar – *šribar z bielega grada* zaželen pri dekletih (št. 2517.). Pisar je gotovo imel v gradu pisarno, a pesmi ne navajajo, kje. Iz njih tudi ne izvemo, kje naj bi bila grajska kapela za *mešnika/mašnika* (št. 221., 282., 284.), ki je prebivalcem gradu nudil dušno oskrbo: *Saj imamo doma duhovniga, de nam mašujejo* (št. 112.). V gradu je veliko *mašnikov*, *vsak dan so maše do poldan* (št. 221.). – Blizu kapele je bila verjetno tudi družinska grobnica: *grajšinska raka pisana*, v kakršno so položili mlado Zoro, ki je s pomočjo korena lečena hlinila smrt (št. 114.). Pokojnike so polagali v *trug(v)e* (št. 97., 98. a. I., 98. b. II.) oziroma *tružce* (št. 221.).

V sklopu gradu so bile gotovo tudi delavnice za tesarje, čevljarje, krojače ipd. Pesmi omenjajo tesarstva dela: *delajo trugvo*, *sinku zibiko* (št. 97.), *oblajo noj/in žagajo*, / *hčeri trugo delajo*, / ... *stòle*, *mize popravljajo* ter: ... *Naša je navada ta*, / ... *oblati noj žagati*, / *sinku zibko delati*, / *stole*, *mize popravljat'* (98. a. I.; 98. b. II.), *skrinj'co rávnajo* (št. 99.), *špampet delajo* (št. 100.). Grad je imel *tišlerja* (št. 221.), omenjajo se šivanje *šolnov* (št. 221.), *šoštár* (št. 2519.) in *žnidar* (št. 2519.).

V gradu je bila po ljudskem pesemskem izročilu tudi vinska klet. V turškem gradu, kjer je bil Matjaž zaprt, je njegova rešiteljica opila stražarje: *Marget'ca šla je v belo klet*, / *vtočila vinca trojnega*, / *ž njim Turke je napijala* (št. 9.). Ko se je Matjaž odpravljal po ugrabljenno ženo, *ide doli u pivnicu*, *na-pije se sladkom rubiljicom* (št. 6.).

V sklopu grajskih poslopij se omenjajo hlevi oziroma štale: *hlev* (št. 10. b. II., 10. č. III.), *konjski hlevec* (št. 106.), v katerem so se oglašali konji (*v hlevu konji rezgečejo*, št. 149.). Matjaž naj bi si pred odhodom na Turško po ugrabljenno ženo v hlevu

– ta naj bi bil očitno blizu vinske kleti – privoščil požirek vina: *Šao je doli v štalico*, / *spio je sladko rebulico*, / *vun (mu) ga je spelao konja morča* (št. 5.). *Štal(ic)a* (št. 10. a. I., 10. c. III., 10. č. III., 14.) je včasih opisana kot *velbana*, *lepa* (št. 15.), *zidana* (št. 137.) ali *pisana* (št. 215., 216., 217.). Lambergarju naj bi mati pred odhodom na Dunaj, kjer se je spopadel s Pegamom, svetovala: *Séd' na berz'ga konjiča*, / ..., *ki sedem lét že rumeno* / *v štalci je pšeničico* (št. 16.). Žitna kašča s pšenico bi potemtakem mogla – tako kot vinska klet – stati v bližini hleva in vinske kleti. V hlevu ali blizu njega je bil najbrž prostor za kočijo (št. 104., 114.).

V grajskem kompleksu, verjetno »daleč od oči«, so bile tudi *ječe* (št. 286. a. I., 286. b. II.), včasih v stolpu (št. 9., 10. a. I.), kjer ni bilo svetlobe (*ječa temna*, št. 67., *črna tamnica*, št. 644.). Zapor je imel tudi druge vzdevke: *voza* (št. 281.), v stolpih so bile zlokobne ječe: *veža zdlej*, *voša zla*, *vóza zla* (št. 9., 10. a. I., 10. b. II., 10. c. III., 10. č. III.), bile so globoke (*globoka voza*, št. 282.); v istem smislu se omenja tudi *spona zla* (10. č. III.). Kje naj bi bil prostor *komarka* – Markova mati naj bi v njegovi odsotnosti vanjo zaprla snaho, ki je v njej strohnela –, iz besedila pesmi (št. 51.) ne izvemo.

V sklopu gradu se včasih omenja vrt(ec). Ko se je kralj Matjaž odpravljal nad Turke, je svoji mladi ženi položil na srce: *Na vert naj te ne vódio*, / *de Turki te ne vjamejo* (št. 1. a., 1. b.). Grajski vrt se omenja tudi v baladi o vrtnarju, ki je dvoril graščakovim hčerki: *Stojí, stojí prebeli grad*, / *pod belim gradom vertec nov* (št. 115.). Vrtec ob gradu je v nekaterih pesmih opisan kot »zlat«: *Stoji, stojí tam beli grad*, / *za gradom je en vrtič zlat* (št. 776.), *pod belim gradom vrtec zlat* (št. 791.). Bolj realističen pa je odlomek: *na vrtu je trôje zélje i korénje* (št. 5197.). Okrog gradov je včasih raslo okrasno zeliščno grmičevje, živa meja iz smiljke, bazilike, z grmi pušpana in šipka (št. 5448., 5449., 5450.). Za gradom Legradom pesem omenja vinograd: *za gradom*, / *za Legradom*, / *za vinogradom* (št. 1168., 1169.).

Zunaj gradu je stala pristava, imenitnejše bivališče grajskega oskrbnika.²⁵ Pesmi v zvezi z njo omenjajo prikupno mlado majerico, s katero ljubimka grajski gospod.

Tudi morišče, kjer so usmrtili prestopnike, ni bilo znotraj grajskega kompleksa. Paža, ki je ljubimkal z grofovo hčerko, so vtaknili v *tamen turen* in ga kasneje obglavili pri *pisanmu znaminju* (št. 116.).

23 Ta pridevek izpodbija lokacijo zakladnice v kleti, kjer jo navajajo ljudske pripovedke.

24 V grajskih stavbah so bile orožarne pogosto dokumentirane v obrambnih stolpih, večinoma ne v bivalnem delu stavbe.

25 V zgodovinski realnosti je to bila stavba gospodarskega značaja. Grajski oskrbnik je v poznem srednjem veku praviloma živel na gradu ali dvoru.

OPREMA IN INFRASTRUKTURA GRADOV

Ogrevanje gradu je zagotavljala peč (št. 2., 4., 7.), za razsvetljavo so uporabljali sveče (*sveče i dupliri*, št. 247.), goreče sveče so ob nekaterih priložnostih (smrt člana družine, rojstvo otroka) postavljali na okno (št. 97.). Vodo so nosile dek-le iz vodnjaka (*šterna*, št. 112.), katerega lokacija ni posebej omenjena.

V pesmih navedeno grajsko pohištvo so sestavljali *mize* (št. 45., 98. a. I., 98. b. II., 103.), včasih s pridevki: *miza visoka* (št. 2.), *miza rumena* (št. 39., 40., 41.) in *stoli* (št. 98. a. I., 98. b. II., A. 1101.) ter namišljeni *stolec zlat* (A. 1095., A. 1096., A. 1098.).

V spalnicah je navadno omenjena po ena *post(e)l(j)a* (št. 102., 103., 106., 107., 281.), izjemoma dve (št. 103.), prijazen je opis *gorka bela postelja* (št. 299.). Ležišče ima tudi druga imena: *špampet* (št. 100.), *štampet zlat*, v katerem leži *mlada gospá ferboltarca* (št. 282.). Otrokom je bila namenjena *zib(i)ka* (št. 97., 98. b. II.). Redko se omenja blazinjak oziroma *divan* (št. 153.).

Hrambi oblačil, perila in drugih predmetov so služile *skrinje*, *škrinje (na)malane* (št. 5., 6., 78., 129. a. I., 137.), *pisane* (št. 129. b. II.) in manjše *skrinjce* (št. 99.), redkeje se omenjajo omare (*ormar*, št. 153., 154.).

V kuhinji sta bila *ognjiše* (št. 103.) ter preprosto posodje: *skleda cinasta* (št. 78.). Dragoceno posodo, *kup'ca*, *kup(c)a* iz plemenitih kovin (št. A. 73., A. 74. a. I., b. II.), so nedvomno hranili drugod (ne v kuhinji), verjetno v skrinjah v nadstropju.

GRAJSKI PREBIVALCI IN NJIHOVE DEJAVNOSTI

Kot gosposki prebivalci gradu so v pesmih navedeni *žlahtna gospod* in *gospa*, *grof*, *grafinja/grofinja*, *knez* (št. 46.), *firština* (št. 281.), *kralj(ič)* (št. 3., 9., 67., 74. a. I., 74. b. II., B. 76., 114., 117., 120., 629., 637., 638., 640., 1367., 1429., 5451.), *kraljeva* (št. 120.), *car* (št. 644.), *carica* (št. 215., 216., 217.), *gospodičič* (št. 1900.), *gospodič(i)na* (št. 107., 112., 948., 950.), *devojka* (1051., 1112., 1700., 1701., 2339.) in *gradovski pajbje* (B. 2168.). Na gradu so živeli tudi otroci (št. 221.), v motivu desetnice kar deset hčerà (št. 310., 311., 312. a. I., 312. b. II., 313.). Včasih so graščaki samó uživali posest gradu in ga upravljali, ga imeli v zakupu ali zastavi, ni pa bil v njihovi lasti. To je razvidno iz nagrade, ki si jo je po zmagovitem spopadu s Pegamom na Dunaju izgovoril Lambergar pri cesarju: *Na Kranjskem imam tri gradí, de b' moji, prosim, lastni bli!* (13. a.); *mam krajnskih treh grašin oblast, de b' meni, prosim, bile v last* (13. b.).

Ljudski sestavljavci pesmi vsakdana grajske gosposke niso kaj prida poznali. Videli so gospoda in gospo, ki sta se sprehajala po *ganku*, odpirala grajske line in gledala skozi okna. Opazili so

njune bele roke, ki niso bile izpostavljene soncu in fizičnemu delu. Zanimivo jih omenja tudi pesem o v dekle preoblečenem pisarju – ljubčku grajske gospodične: *Pa kaj je to za jónfrava, / kaj tak béle róke má, / ... kak šribar dornaski?* (št. 155.).

Zabava na dvoru je zajemala glasbo in ples. Omenja se ples (»rajanje«) pri turškem gradu, od koder je kralj Matjaž odvedel ugrabljeno ženo (št. 2., 3.); *v gradu so igrali, tancali* (št. 166.), poznali so *šeme* in *maškorade* in se udeleževali »balov« (št. 120.). Za razpoloženje na dvoru je skrbel posmehljivi, modri dvorni norec (št. 114.).

Grajski gospodje so skupaj s služabniki jezdili na lov (št. 80., 114., 127., 237.), udinjali so se tudi v vojski. Pogosto so varali žene in imeli nezakonske otroke z ljubicami, po izročilu največkrat z *majarco*, *majer(či)co* (št. 123. a. I., b. II., 126., 128.), tudi z županovo hčerko (št. 129. a. I., 129. b. II., 130.). Objestni grof naj bi šel celo takó daleč, da je na povratku z lova skupaj s skupino služabnikov ugrabil mlinarjevo hčerko, potem ko je pobil njene starše in brata (št. 237.). Tudi grajske gospodične in gospe so si omislile ljubimce, žena je v moževi odsotnosti rodila nezakonsk(eg)a otroka (št. 121., 122.).

Nezvestemu soprogu se je po pesemskem izročilu žena maščevala tako, da je ubila njegovega otroka z ljubico ali ji zavdala, za kazen pa jo je mož pokončal. Nezvesto ženo, ki je v njegovi odsotnosti rodila otroka z drugim, je mož po povratku usmrtil. Kazen (obglavljenje) za ženino ljubimkanje s pisarjem (št. 150.) ter za ljubezen med grajsko gospodično in pažem (št. 116.) oziroma vrtnarjem (št. 115.) pa je doletela le ljubčka, ne žensk.

Sicer pa so grajski gospodje, ki so razpolagali s sodno oblastjo, večkrat prikazani kot goljufivi in trdosrčni do podložnih kmetov. Če jim ti niso mogli plačati vseh dajatev, so jih vrgli v ječo (št. 281., 282., 284., 285., 286. a. I., b. II., 7231., 7237., 7238.).

Na gradu se omenja tudi oskrbnik, *ferboltar* (št. 298.), pa tudi oskrbnica, *gospa ferboltarca* (št. 282.), ki sta vodila dejavnosti v gradu in skrbela, da so kmetje redno izpolnjevali obveznosti. Graščinska pôsla sta bila tudi neprizanesljivi nadzornik kmetov *valpet* (*avbet*, *avpet*, *vapit*, št. 284., 285., 7231.) in izterjevalec dajatev *birič* (št. 7231.). Na pristavi pa, kot omenjeno, živi gospodarjeva ljubica *majarca*, *majer(či)ca* (št. 123. a. I., b. II., 126., 128.).

Hlapci so izpolnjevali sprotna naročila (št. 283., 286. a. I.), skrbeli za konjsko opremo (št. 19.), kot oprode spremljali gospoda v vojski (št. 32.), kot slí nosili sporočila (št. 112.), opravljali fizična dela (zidali stolp, št. 642.) ter na ukaz opravljali tudi druga dela za gospoda (št. 69. a. I., 69. b. II.). Dekle so nosile vodo iz vodnjaka (št. 112.) in pometale (št.

166., A. 1067., A. 1068., III2., 5448.). V kuhinji je bila kuhar(i)ca (št. 155., 1087., A. 2166.), ki ji je pomagala kuhinjska dekla (št. 149.).

Paž je bil gospodov osebni služabnik (št. 116.). Služabnik oziroma sluga je bil gospodov spremeljalec (oproda) v vojski (št. 32., 33.), v mirnem času pa ga je spremljal na lovu in tudi ob zlobnih dejanjih (pri ugrabitvi dekleta, št. 237.).

Nekaj oseb v gradu je imelo vojaške obveznosti, tako *soldat*, ki je stal (na straži?) v grajski lini (št. B. 56.), in vojaki, ki so služili na tujem. V tej zvezi se konkretno omenja čakovski grad: *Kaj moj dragi mili / podaleko služi / ... vu čakovskem gradu: / tam pri mladem kralju / uranjca konja jaše, / svetlo sabljo paše* (št. 1367.). *Kde moj ljubi služi, / ... v Čakovskemi gradi / pri 'nem mladem kralji* (št. 1429.).

Od izobraženega osebja na gradu se omenjajo pisar – *šribar* (št. 150., 2517.), konkretno *šribar donaski* (št. 155.), duhoven – *duhovni* (št. 112.) oziroma *mašnik/mešnik* (št. 221., 282., 283.). Na gradu so bili potrebni obrtniki tesarji – *tišlerji* (št. 221.), ki so tesali potrebne predmete (št. 97., 98., 99., 100.), čevljarji – *šoštariji* (št. 2519.), ki so šivali *šolne* (št. 221.), in krojači – *žnidarji* (št. 2519.). Stolp, v katerega naj bi zaprli sveto Barbaro, ki se ni hotela poročiti po očetovi volji, so po ljudskem izročilu zidali *zidarji* (št. 641.), po eni različici je šel oče ponje *v derželo dunavsko* (št. 643.).

Za grajska vrata je skrbel vratar (št. 95.), za hleve hlevar (št. 246.), kočijo pa je vozil kočijaž (št. 703.). Grajski vrt je oskrboval vrtnar (št. 115.).

Grajske dame so imele dekle (št. 127., 283., 284.), spletične – *mo(j)škre* (št. 120., 123. a. I., 123. b. II., 127.) ali dvorjanke – *podvorkinje* (št. 2339.), vino pa so jim stregle *kelnar'ce* (št. 284.). Za novorojenčke je skrbela dojilja – *dojnica* (št. 121.). Primer pestunje pri španski kraljici je lepa Vida. Na španskem dvoru je dojila kraljeviča, postiljala postelje in pomivala kupico, ki naj bi ji padla v morje (št. A. 73., A. 74. a. I., b. II.).

KONKRETNI V PESMIH OMENJENI GRADOVI

Pesmi največkrat omenjajo gradove na splošno, posamezne med njimi pa poimensko ali posredno navajajo konkretne gradove, vendar nekaterih med njimi ne moremo identificirati. Za omenjene razpoznane gradove so njihova preteklost, lega v okolju, gradbene in konstrukcijske značilnosti ter njihovo sedanje stanje v veliki meri raziskani in znani.

Inačice pesmi o Pegamu in Lambergarju večkrat omenjajo grad Kamen pri Begunjah na Gorenjskem.²⁶ Ošabnemu Pegamu, ki se je šopiril, da ni junaka, ki bi se pomeril z njim, je cesar

odvrnil: *Na kranjski zemlji mi živi, / kér se na Kamnu govori, / se nikdar tebe ne boji. / Kristof Lambergar z' imenam, / na sin(j)i skal/skali prebiva tam* (št. 13. a., 13. b.). V enaki zvezi se omenja tudi *beli Kamen* (št. 14., 15., 17.). – Sestavljaivec besedila je na videzu gradu izpostavil sinjemodro (silno?) skalo in belino zidov.

Del besedila (kranjske) pesmi o pošiljanju pozdravčka dekletu se glasi: *Pismo bom pisal / na Lamberski grád / tist' mu deklétu, / ki imam jo rád!* (št. 4041.). – Za katerega od gradov družine Lamberg²⁷ naj bi pri tej omembi šlo – morda tudi za Kamen –, lahko le ugibamo.

V pesmi posredno razpoznamo tudi Pusti (Lipniški) grad pri Radovljici:²⁸ Marjetica s pristave je graščaku rodila sina, ki ga je grajska gospa okrutno umorila. Graščak je ženo popeljal na *gank* (ostrešen hodnik ob fasadi) *gledat te polja radoljške*, nato pa jo za kazen vrgel v globino (št. 127.). – Z razvalin Pustega gradu se še danes odpira razgled na Radovljiško ravnino.

Izročilo iz Polhovega Gradca omenja *Morni* grad: *Kaj v Mornem grad' tak' mil' zvoni? / ... Kaj v Mornem grad' tak' tolčejo?* (št. 100.). Gradu tega imena ni ne na Gorenjskem ne na Slovenskem. Ustrezne razlage pridevka »morni« Fran ne pozna. – Neopredeljiv je tudi grad *Barbarôn*, ki ga omenja različica pesmi iz Motníka o sveti Barbari (št. 642.). Tudi gradu s tem imenom na Slovenskem ni.

Pesem z Goriškega posredno omenja grad (Vipavski) Križ: Pticka je priletela s Štajerske in pela o svetem zakonu. *Zaslišal jo je kriški grof* in jo naročil uloviti, potem pa se neuspešno skušal izmuzniti plačilu nagrade, ki jo je obljubil tistemu, ki bi mu jo prinesel (št. 69. a. I., št. 69. b. II.).

Več gradov navaja pesem o cerkvenem roparju, ki so ga preganjale tri sodne oblasti z gradov Križ, Gorica in Smlednik: *Jaka lovile rihte tri: / križka, goriška, smledniška* (št. 703.). – Ti gradovi so glede na omembo razpolagali z deželskosodnimi pravicami (»rihta« pomeni deželsko sodno oblast, pravico do krvnega sodstva).

Ljubljanski grad se omenja enkrat, a le mimogrede: *V Ljubljani za gradom / tri rožce cveto: / ... Sem fantič korajžen, / sem vtergal eno!* (št. 3150.).

Različica pesmi o rejenki varaždinske/varošlinske grofice (št. 118. a. I., 118. b. II.), ki so jo

27 Lambergi so (bili) kranjska plemiška rodbina, po poreklu verjetno iz Koroške, od koder so prišli na Gorenjsko kot ministeriali Ortenburžanov. Rodbina je postala pomembna v 15. stoletju, v 17. in 18. pa je dosegla vrhunec. Lambergi so bili vojaki, državniki, diplomati in cerkveni dostojanstveniki. Na Kranjskem so imeli številna posestva in gradove.

28 Sapač, Grad Waldenberg – Pusti grad.

26 Stopar, Grad Kamen.

kot otroka ukradli Turki in je želela poiskati očeta in mater, omenja *rožlinski grad*: *Stoji mi, stoji lepi grad, / stoji, stoji Rožlinski grad* (št. 119.). – Navrzimo domnevo, da je ime morda izpeljano iz krajevnega imena Varoš; od tod bi izhajal pridevek *varoš-linska grôfinja* in od tod: *rožlinski grad*.

Slovenska narodna pesem »Tam dol na ravnem polju« naj bi po mnenju Marjetke Golež Kaučič govorila o gradu Ravno polje na Dravskem polju.²⁹ Besedilo *Tam dol na ravnem polju, / stoji, stoji en bejli grad* se namreč v drugi varianti glasi: *Tam dol na Dravskem polju / stoji en beli, beli grad* (Slovenske ljudske pesmi V, 267./B 52., 434–435, 267./B 53., 435–436). Teza ni povsem zanesljiva. Na Dravskem polju stoji več gradov (ob Ravnem polju tudi gradovi Rače, Slivnica in Turnišče), je pa Dravsko polje po konfiguraciji terena – ravno. Iz obeh citiranih pesemskih različic moremo nedvoumno povzeti le, da na ravnem Dravskem polju stoji grad. Označuje ga v ljudskih pesmih pogosti *epiteton* »beli«. Trditev, da gre pri v pesmi omenjenem gradu prav za dvorec Ravno polje, pa je nekoliko tvegana. Omemb gradov (tudi »belih«) na in ob »ravnem polju« je namreč v slovenskem ljudskem pesemskem izročilu kar nekaj (glej zgoraj). Štrekljeva zbirka konkretno citirane prve različice pesmi, na katero se sklicuje Golež Kaučičeva, ne povzema po izročilu iz okolice Dravskega polja ali Štajerske, ampak iz Suhorja v Beli krajini (*Tam na ravnim poli / stoji mi beli grad*, št. 151.). Iz ljutomerske okolice pa izhaja napev *Stoji mi, stoji polje, / polje široko. / Na polji pa mi stoji / lepi, beli grad* (št. 155).

Pisar z dornavskega gradu,³⁰ *šribar dornaski*, je podlegel čarom grajske gospodične, ki ga je povabila k sebi na grad. Prespala sta kikirikanje petelinčkov in z gradu se je odtihotapil preoblečen v dekle (št. 155.). – Na dornavskem gradu naj bi imeli glede na to besedilo svojega pisarja (in pisarno).

Grad Branek blizu Ljutomera³¹ se omenja v pesmi o fantu in dekletu, ki so ju na vrhu *Slamnjskem* pri nečednostih zasačili *pajbje podgranski*. Fantje so bili torej iz Podgradja pri Ljutomeru, prestopnika pa so zalotili na bližnjem Slamnjsku. Fanta so najprej gnali h podgrajskemu županu. *Njega so v klado djali / v to klado globoko, / njo pa so na lanc dali, / k škednji njo prklenli. / Tam sta onedva bila / do dneva belega, / te pa so njedva gnali / v Prane ti beli grad. / Njega so v vózo djali, / u vozo globoko, / njo pa so v turen vrgli, / u turen visoki* (št. 705.). Župan, ki je imel nižje sodne pristojnosti,³²

je dal fanta čez noč vpeti v klado, dekle pa z verigo prikleniti k skednju. Nato so ju peljali v zapor v grad Branek. Fanta so vrgli v grajsko ječo, dekle pa zaprli v stolp.

Med pesmimi o zaljubljenih je tudi ena, ki opisuje fantov prihod na konju z radgonskega gradu v vas: *Ljubi konja jaše / z radgonskega grada* (št. 1809.).

Iz Suhorja v Beli krajini je pesemsko izročilo o grofu z gradu Ozalj, ki kaznuje nezvesto grofico: *Stoji, stoji ozeljski grad, / v tem gradu mlada grofinja / ... Že njen gospod vpricho stoji. – / Primil jo je za bele roke, / hitel jo je čez linco v jezerce* (št. 122.). – Nekdanji frankopanski in kasneje zrinski grad Ozalj stoji na pečini nad reko Kolpo, kamor naj bi maščevalni mož kruto vrgel nezvesto ženo, ki je v njegovi odsotnosti rodila dva sinova.

Grad Legrad v Međimurju³³ je omenjen v pesmi o dekletu, ki je kotalilo in izgubilo prstan za *gradom, / za Legradom, / za vinogradom* (št. 1168., 1169.). – Lokacija te nekdanj imponantne utrdbe Zrinskih na desnem bregu Mure blizu sotočja z Dravo danes zaradi skozi stoletja spreminjajočega se toka Drave ni natančno določljiva. Blizu te utrdbe je na levem bregu Mure stala še druga trdnjava Zrinskih, Novigrad ali Serinwar, ki pa ji je kmalu sledila gradnja nove, večje utrdbe Novi Zrin, Neue Festung Serinwar.³⁴

Čakovski grad se pojavlja v žalostinki dekleta, ki toži, da njen fant tam služi kralju: *Kaj moj dragi mili / podaleko služi / ... vu čakovskem gradu: / tam pri mladem kralju / uranjca konja jaše, / svetlo sabljo paše* (št. 1367.); podobno: *Kde moj ljubi služi, / tam mi srdce toži, / v Čakovskemi gradi, / pri 'nem mladem kralji* (št. 1429.). – Pri katerem mladem kralju se je dekletov fant udingal v vojski, ni jasno.

Štrekljeva zbirka zajema tudi pesem zaljubljenca, ki omenja moslavački stari grad Jelenograd:³⁵ *Dojdi mila, dojdi do mojega grada, / te bodo gledala jelenska gospoda, / jelenska gospoda z jelenskoga grada, / z jelenskoga grada Jelačiča bana* (št. 1971.). – Grof Josip Jelačić Bužimski je bil hrvaški ban v letih 1848–1859, kar je za datacijo nastanka te različice pesmi *terminus post quem*.

Poseben izziv v zvezi z gradom ponuja pesem o lepi Vidi.³⁶ Ob morju je prala plenice, ko jo je na svojo barko zvabil temni tujec, ki je priplul prek morja. Odpeljal jo je na dvor španske kraljice,

29 Golež Kaučič, *Stoji, stoji*, str. 603–604; o dvorcu: Sapač, *Dvorec Ravno polje*.

30 Sapač, *Dvorec Dornava*.

31 Vnuk, *Revitalizacija gradu Branek*; Sapač, *Grad Branek*.

32 Hernja Masten in Majerič Kekec, *Prvi med enakimi*.

33 Feletar, Zrinski i Legrad; Feletar, *Legradska kapetanija*. Nekaj časa je bil tudi v posesti grofov Celjskih, leta 1446 jim ga je začasno odsvojil ogrski plemič, vojskovodja János Hunyadi.

34 Feletar, Zrinski i Legrad.

35 <https://darkoantolkovic.wordpress.com/2015/03/30/jelengrad-i-kosutgrad-dva-moslavacka-stara-grada/>

36 Grafenauer, *Lepa Vida*.

Ostanki gradu Devin (wikipedia).

kjer naj bi došla malega princa. Hrepenela je po domu, od koder je prejela pretresljive novice o svojem sinku in možu. Kraljici je v solzah pojasnila izmišljeni razlog za svojo potrtost: *Ko pri okni zlato sim posodo / pomivala, mi je padla v' vodo: / Je iz okna padla mi visoc'ga / kup'ca zlata v' dno morja globoc'ga!* (št. A. 73.; podobno: št. A. 74. a. I., A. 74. b. II.). – To naj bi se zgodilo na dvoru španske kraljice, vendar je ljudski ustvarjalec v pesmi španski grad opisal v skladu s podobo, vsakdanjo »kuliso«, ki jo je poznal. Vida je prala ob slovenski obali Tržaškega zaliva, opis španskega gradu pa je povzet po videzu starega devinskega gradu, ki se je vzpenjal visoko nad morjem, skozi njegovo okno pa bi kupica mogla pasti v morje globoko spodaj.

Pesmi večkrat omenjajo gradove na tujem, običajno kar na splošno: brez, včasih pa z značilnostjo, prilagojeno znanim razmeram, ki jih je bil sestavljevalec oziroma posredovalec pesmi vajen iz domačega okolja.

Pesem o sestrah Zariki in Sončici vsebuje nekaj namigov o gradu španskega kralja, poročenege z Zariko. Ženi Zariki je na sejmu kupil njeno sestro Sončico, ki so jo kot otroka ugrabili Turki. Zarika odrasle sestre ni spoznala, zaradi njene lepote pa je bila nanjo ljubosumna. Kralj je ženo tolažil: *Stopnje bo pometala oziroma: Štenže nam bo pométova.* Sončica je, potem ko ji je Zarika skuhalo kačji strup, šla *gori v gornji stan* oziroma: *Sončica j' šva v ta gornji stan* (št. 71., 72.). – V gradu se omenjajo stopnice in njihova néga z metlo. Služinčad je stanovala v »ta gornjem stanu« – verjetno na grajskem podstrešju.

Mimogrede se v ljudskem izročilu omenjajo gradovi na Dunaju: *Stoji stoji tam Dunaj lep, / sred' Dunaja gradov devet. / Tam svitli cesar v linah stoji* (št. 85.). Vojaški poveljnik Lavdon se je šel vojsko-

vat *pod Beli grad v ravno polje.* Iz grajske line je gledal mlad Turek: *Mladi Turčič/Turčin v lini stoji* (št. 29., 30.). Dekle je spuščalo venec po Donavi do Beograda in grada Zemuna: *Plivaj, plavaj do beloga grada, / plivaj, plavaj do moga junaka, / do junaka kraj Zemuna grada* (št. III4.).

»Turške« gradove (po zgledu slovenskih!) opisujejo pesmi o kralju Matjažu. Šel je po ugrabljeno ženo na Turško. Tam se je »povzpел« v grad: *Matjaž pa zderkne gorta v grad, / da šibe z okna skačlaja. / Kumej duri je odpèrl, / je že v jisbe peč poderl;* turški paša je sedel pri visoki mizi: *Koj turški paša gavari, / ki pèr visokej mizi sedi* (št. 2.). Ko so ga ob drugi priložnosti Turki ujeli in zaprli, je Matjažu pri pobegu pomagala turška princeska, ki mu je ponudila: *Jez ti bom turn odpírala, / te 'z temne ječe réšila.* Odšla je v *belo klet* po vino, opijanila Turke in ukradla tri ključke: *od konjske štalice oziroma od konjskih hlevov, od svetle/svitile kamrice oziroma od hrambe terdne, od veže zdlej,* tudi: *voše zle, vóze zle.* Iz *kamre/hrambe* je vzela zlata in srebra, iz *štale/hlevov* pa tri konje. Pobegnila sta na Matjažev grad (št. 9., 10. a. I., 10. b. II., 10. c. III., 10. č. III.). – Po prvem opisu naj bi imel turški grad zastekljena okna, ogrevanju sobe v nadstropju, kjer je za mizo sedel paša, naj bi služila peč. Drugi primer opisuje (turški) grad s stolpom, v katerem je bila ječa. V gradu je bila soba – zakladnica z zlatom in srebrom –, imel je vinski klet in konjske hleve.

Tudi pesem o mladi Bredi opisuje turški dvor, kamor so dekle omožili starši. Opis zlate strehe in srebrnih vrat njenega novega doma je domišljij-ski, notranjščina pa je opisana realistično. Ob prihodu na grad je Breda povpraševala taščo po svoji spalnici in postelji: *Kjé je môja hramba v tvôjim gradí? / Kjé je meni spavnica odbrana? / Kjé je meni postelja postlana?* Tašča pa jo je okarala, češ da bi morala nevesta najprej povprašati po ognjišču: *taka je*

navada naša, / de nevésta za ognjiše praša! V spalnici ji je ženin pokazal postelji: ji pokaže postelje dve bele (št. 103.). – V nevestini spalnici je bila zakonska dvojna postelja, kuhinja je imela ognjišče.

Pesem o sv. Štefanu omenja grad v Judeji: Herodova žena *Jerôdeška/Herodeška pa v lin' stoji in ukaže hlapcem, naj Štefana odpeljejo v gozd, da bi ga tam zgrizel divji konj. Konj pa je pred Štefanom postal krotak. Štefan ga je obrzdal in pərjêzdu je poh bêlê grath / perjezdil je pod beli grad.* Herodovka ga je ukazala peljati v *turən təmən / turen tamen*, kjer naj bi ga ogrizle kače in kuščarji (št. 632., 633.). – Herodov grad je bil po pripovedi dostopen s konjem, bil naj bi bel, imel grajske line in temen stolp za jetnike.

Belokranjska različica pesmi o sv. Juriju in zmaju, ki izhaja iz Bosne,³⁷ navaja, da je zmaj prebival v jezeru blizu *gradu širinskega kralja* in je za desetino (za *deseto*) zahteval kraljevo hčerko: *Zma-je leži v tomutni jezери, / ... proti gradu milo rozijuje, / proti gradu kralja širinskega.* Jurij je dekle rešil, kralj pa mu je za nagrado ponudil svoje gradove: *Eto tebi beli gradi moji / ...* Jurij je nagrado odklonil: *Al' ja neču tega nijednega, / neg' sakupi dosta duhovnikov, / da mašuju maše za vse duše (št. 629.).*

Feliks Šašelj tolmači, da gre pri tej omembi za sirijskega kralja.³⁸ Pri tem se sklicuje na Jožefa Rogača in njegovo *Življenje svetnikov in svetnic Božjih*.³⁹ Legenda o sv. Juriju naj bi se porodila za časa križarskih pohodov. »Na skali, v morje štrleči, pri starem Beritu, zdaj Bajrutu v Siriji, je imel svoj brlog strašen zmaj, groza in poguba za vso okolico.« Prebivalci so mu morali dati vsak dan po dve ovci, in ko jih je zmanjkalo, po eno ovco in enega otroka. Ko so bili vsi otroci pogoltnjeni, je prišla vrsta na kraljevo hčerko. »Tedad pridirja sv. Jurij, takrat še polkovnik, v svetli bojni opravi« in premaga zmaja. – Zmaj naj bi torej bival na skali nad morjem (ne v jezeru) v Bejrutu (v Libanonu). Po rokopisu Legenda Aurea iz leta 1298 (avtor: Jacopo De Fazio, tudi Jacopo di Varazze, dominikanec, genovski nadškof) naj bi se zgodba dogajala v mestu Silena v Libiji, kjer je bil velik ribnik, v katerem se je skrival zmaj. S svojo sapo je pobil vsakogar, ki ga je srečal. Prebivalci so mu ponudili po dve ovci na dan, ko jih je zmanjkalo, pa ovco in otroka, ki so ga izbrali z žrebom. Ko je bila izžrebana kraljeva hčerka, je mladi vitez Jurij ukrotil in nato ubil zmaja. – Belokranjska zgodba precej odstopa od obeh legend in tako dopušča drugačno tolmačenje. Etimološka izpeljava pri-

devka sirijski iz besede širinski je nekoliko samovoljna. Oblikovno se zdi bližja izzivalno vabljliva povezava pridevkov »širinski« in »zrinski«. Zrinski utrdbi Novigrad in Novi Zrin ob reki Muri sta se imenovali Serinwar (Serinski grad). Pesem bi mogla predstavljati izmišljeno legendo o gradu kraljevskega prednika Zrinskih. Stal naj bi ob vodi – jezeru, v katerem naj bi živel zmaj.

GRAD V LJUDSKIH PRIPOVEDNIH – PROZNIH BESEDILIH

REKI IN UGANKE

Med ljudskimi pregovori, reki in ugankami redko zasledimo omembe grajskih objektov. Primer pri objavi pregovorov Ivana Šašlja⁴⁰ je: Z lepo besedo ti še graščine odpro, Fran Kocbek pa je skupaj z Ivanom Šašljem objavil reke: Kamen do kamna palača, zrno do zrna pogača, Zrno do zrna pogača, kamen do kamna palača, Lahko iz grada streljati, Glad lomi železen grad, To je grad in pristava, Ako je sila na vanjšini, je pravica na gradu, Bolje vzeti fanta pod kap, kakor vdovca v grad, Bolje prazen dvor kakor vrag v njem, Kdor ni grada videl, se svinjaku čudi, Krpa grad drži.⁴¹

Na omembo gradu, gradca, graščine in stolpa – a le v prisposodobah – naletimo v nekaterih ugan- kah.⁴² Kaj je gradec, poln drobnega lesa in črnih ljudi? (odgovor: mravljishče).⁴³ Številne primere je zasledila in objavila Saša Babič.⁴⁴ Vem za grad, ki ves na železu stoji? (odgovor: konj). Na gladke okrogle predmete z lupino ali ovojem, ki obdaja jedro, se nanašajo uganke: Vem za en grad, ki nima ne oken ne vrat (odgovor: jajce). Pisan grad, če ga obtečeš devetkrat, pa nima ne oken ne vrat. Kaj je to? (odgovor: pisanka). Imam grad, ki nima nobenega okna, pa vse polno gospodičen? (odgovor: buča). Vem za grad, ki nima ne oken ne vrat, pa vendar gospod v njem prebiva (odgovor: buba ali kokon sviloprejke). Tu so še primeri: Jaz vem za en grad, kjer je polno r'dečih bab. Ena črna prileti in vse venka zapodi (odgovor: oglje v peči, omelo vse vun pomeđe). Je manjše ko polževa hiša, pa ima več oken kot graščina (odgovor: naprstnik). Zakaj stolp zidajo? (odgovor: Ker nimajo semena, da bi ga sejali / Ker ni hotel zrasti).

40 Šašelj, Slovenski pregovori, str. 107.

41 Kocbek in Šašelj, Slovenski pregovori, reki, str. 73, 208, 109, 52, 183, 14, 25, 26, 87, 108.

42 V Pohlinovi objavi ugank (Pohlin, Kratkozhasne uganke) ni zaznamkov o gradovih.

43 Kuret, VI. Uganke in zanke, št. 65.

44 Babič, Uganke na Slovenskem, navedbe na str. 14, 17, 66, 70, 80, 122, 127.

37 To je razvidno iz njenega začetka: *Veseli se, zemlja Bosna ravna, / koja jesi na glasu od davna / vsu krščansku vjeru razpoznala!*

38 Šašelj, Povodni zmaj.

39 Rogač, Življenje svetnikov.

PRIPOVEDKE

Pač pa se gradovi pogosto pojavljajo v ljudskih pripovedkah in legendah. Te so se spletle okrog številnih konkretnih grajskih stavb in njihovih ostalin ali je bilo vanje postavljeno dogajanje pripovedi. Njihovi zapisi in besedišče niso vezani na izrazje in obliko kot besedila pesmi, ki jih omejujeta ritem in rima, ampak so prepuščeni pripovedniku oziroma zapisovalcu. Njihovo izročilo je nastalo na osnovi kombinacije ljudskega spomina, zgodovinskega védenja in domišljije ter sočasnega stanja na terenu. Bajeslovna vsebina in zgodovinski opisi, ki se nanašajo na gradove in so plod pripovednikovega (in zapisovalčevega) poznavanja preteklosti, nas v zgodbah zanimajo manj kot nehôteni zaznamki o grajski topografski in arhitekturni podobi ter omembe grajskih prebivalcev in življenja v gradovih. Se pa pripovedke in legende – za razliko od ljudskih pesmi – večinoma nanašajo na določene gradove, katerih nekdanjo podobo je mogel pripovednik vsaj deloma reinterpreterirati na podlagi njihovih sočasnih ostalin. Prvotna pripoved s tako »posodobitvijo« izgublja svojo prvinskost.

Obsežno gradivo o gradovih in graščinah v ljudskem proznem izročilu na slovenskem Štajerskem je v tridesetih letih 20. stoletja zbral in objavil Janko Orožen.⁴⁵ Kot zgodovinar in geograf ter dober poznavalec terena je v zapisih precej prostora namenil zgodovinskim razlagam in opisu grajskega okolja. V povezavi z gradovi v besedilih omenja ledinska imena in mikrotoponime ter tam živeče ljudi, cestne povezave in konfiguracijo terena: hribe, grič(k)e, doline, prepade, soteske, reke, jezera ipd. Pri nekaterih gradovih je zabeležil tudi »krajevni spomin« na preteklost gradu in krajane.

Značilne stalnice, ki v Orožnovem besedilu zaznamujejo gradove, so zidovja, obzidja, razvaline, stolpi, grajska dvorišča, včasih z vodnjakom, redkeje videz grajskega objekta, v katerem so bile sobe, dvorane in kleti. V teh so bile včasih ječe in mučilne naprave, čuvala pa naj bi tudi prenekatero skrivnost. Ječe se omenjajo tudi v grajskih stolpih. Gradovi so bili po pripovedih povezani navzven s podzemnimi hodniki ali rovi, ki so služili za beg ali kot zavetje ob nevarnostih, nad zemljo pa z usnjenimi mostovi na verigah, ki so viseli prek rek in sotesk. Niso jih uporabljali le za sprehode, ampak so z njih tudi metali nepokorne podložnike ali nasprotnike. V sklopu gradov so bili hlevi, ki so bili včasih – tako kot žitne kašče – dislocirani. Blizu gradu je včasih stala pristava

ali celó lovski dvorec z zverinjakom.⁴⁶ Graščaki so imeli lastne ribnike za preskrbo z ribami, od kmetijske posesti pa gozdove, polja, vinograde in živino, posebnost je omemba žganja opeke.⁴⁷ V bližini gradov so stali tudi cerkveni objekti: kapele, cerkve in samostani. Grad je imel sodno oblast. Hude prestopnike so obesili na vislicah na vzpetini zunaj gradu.

Na gradu so živeli gospodje in gospe, prince, v njihovi službi so bili oprode, služabniki, sluga in hlapci. Grajski gospodje so imeli razmerja in nezakonske otroke z vaškimi dekletji. Prav ta naj bi pripomogla k »poplemenitenju«⁴⁸ Teharčanov.⁴⁹ Na gradovih so živeli tudi rokovnjači in roparski plemiči, ki so prežali na mimoidoče trgovce na cestah in rekah (na Savinji).⁵⁰ V deželi sta bila znana tihotapstvo in razbojništvo.⁵¹ Vez med – praviloma opisano kot zlobno – gosposko in podložnimi kmeti so bili biriči.

Izročilo, ki ga objavlja Orožen, v zvezi z gradovi omenja številne konkretne historične osebe in družine, med drugim celjska grofa Hermana II. in njegovega sina Friderika II., večkrat tudi nesrečno Veroniko Deseniško. Od zgodovinskih dogodkov so vanj globok pečat vtisnili Turki, ki so povzročili propad prenekaterega gradu. Gradovi se omenjajo v zvezi s protestantizmom, neposlušnostjo trpinčenih kmetov in francosko zasedbo. Ruševine gradov so spodbudile ljudsko domišljijo, ki je okrog njih spletla zgodbe, da so zakleti, da v njih straši, zlasti pa o zakladih, ki jih skrivajo njihove kleti in okolica.

Belokranjske ljudske pripovedke je zbiral in objavljajal Lojze Zupanc.⁵² Njegov seznam je navedel v prispevku Kako sem prišel do zapisovanja slovenskega ljudskega blaga.⁵³ Tudi v njegovih pripovedkah zasledimo omembe gradov, zidovja in razvalin, včasih na hribih ali ob prepadu. Nekaj je zaznamkov, ki omenjajo segmente gradu: grajski/obrambni stolp, obzidje in dvižni most. Za prebivalce metliškega gradu zapiše, da so bili »sami grofje, baroni in podoben nebodigatreba«. Imeli so sodno oblast nad podložniki.⁵⁴ Kmetje

⁴⁶ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 35–44 (Gornje Celje).

⁴⁷ Orožen, *Gradovi in graščine*, Grad na Vipoti, str. 50–51 (Grad na Vipoti).

⁴⁸ Gre za privilegiran položaj koseške skupnosti (Oset, Teharska koseška skupnost skozi prizmo; Oset, Teharska koseška skupnost med tradicijo).

⁴⁹ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 35–44 (Gornje Celje).

⁵⁰ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 50–51 (Grad na Vipoti).

⁵¹ Znan razbojnik iz okolice Podčetrтка, ki je jemal bogatim in dajal revnim, je bil Guzej (Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 186–188 (Gornji Rogatec – Stermol)).

⁵² Zupanc, *Belokranjske pripovedke*.

⁵³ Zupanc, Kako sem prišel.

⁵⁴ Zupanc, *Velikan Nenasit*, str. 110–113 (Kako so v Metliki obesili cigana).

Grad Socerb (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 524–526).

so morali oddajati pridelke, tistega, ki se je upiral, so vrgli v ječo. Od zgodovinskih dogodkov belokranjske pripovedke omenjajo zlasti napade Turkov.

Novejša knjiga o gradovih je *Stoji, stoji* tam beli grad Monike Kroje in Roberta Dapita,⁵⁵ ki zajema izbrane gradove iz vse Slovenije. Drobne topografske, gradbene in družbene namige v tem delu vsebujejo pripovedi o socerbskem, devinskem, celjskem, predjamskem, goriškem in blejskem gradu, o gradu na Zapricah, o gradu Kamen, o dveh vitanjskih gradovih, o namišljenem gradu na Korinjskem hribu pri Zagradcu, o višnjegorskem gradu s Pristavo ter o karlovškem in šteberškem gradu pri Cerkniškem jezeru.

Brez osrednje vsebine pripovedk v nadaljevanju povzemamo odlomke pripovedi o omenjenih objektih iz objav Krojeve in Dapita, po Orožnu pa dodajamo okleščene in prilagojene segmente izročila o vitanjskih gradovih, o mozirskem gradu, o gradovih Soteska, Šalek, Žovnek, Lindek, Jelše, Gornja Sevnica, Podčetrtek, Podsreda in Vojnik, o celjskem gornjem gradu in o graščini Prebold. Po Zupancu so povzeti izseki legende o gradu Pungert pri Metliki, o Kučarju in gradškem gradu, po spletu pa še izvleček izročila o Malem gradu nad Kamnikom. – O teh in drugih gradovih ter njihovih ostalinah obstajajo številne temeljite študije, tu pa nas predvsem zanima, kaj konkretnega faktografskega so v podobi in doemanju gradu v svojih zgodbah izpostavljali ljudski pripovedniki. Izbrani vzorec je številčno dovolj merodajen za nekatere zaključke o realističnih segmentih podobe gradu v očeh preprostih ljudi, ki smo jih nakazali že zgoraj. Predstavljeni segmenti ljudskega izročila niso povsem enotni, ker se uporabljene objave v svojih pristopih razlikujejo. Odstopa zlasti Orožnova, ki pripovedke nadgrajuje z dodatnimi avtorjevimi – zbiratelje-

vimi – komentarji. Pri zaporedju predstavitve gradov smo se držali prostorske logike.

OPISI GRADOV V IZBRANIH ZGODBAH

- Zgodba Socerbski grad in jama⁵⁶ omenja, da je bil socerbski grad visok, v njem so bile sobane in jahalnica, kjer so se socerbski vitezi – sicer hrabri v boju in strogi do podložnih kmetov – zabavali ob veselicah. Grajske ječe niso bile v gradu, ampak zunaj njega, vsekane v živo skalo.
- Pripovedka Bela dama iz Devina⁵⁷ opisuje devinski grad nad morjem, pod njegovimi zidovi pa skalno polico. Duh grajske gospe naj bi ponoči taval po grajskih sobanah. V eni od njih naj bi bila zibelka z njenim otrokom. Po eni drugače zgodbe naj bi si gospa svetila z gorečimi svečami na rimskem svečniku.
- Duh z goriškega gradu,⁵⁸ ki naj bi se vsako noč prikazoval na grajskih stolpih, naj bi po ljudskem izročilu pripadal grofici Katarini, vdovi po grofu Henrik⁵⁹.
- Zgodba Grad Bled⁶⁰ in potopljeni zvon⁶¹ navaja, da je na Blejskem jezeru potonila ladjica z zvonom, ki ga je dala uliti gospa z blejskega gradu⁶² za kapelico na otoku.
- V gradu na Zapricah nad Kamnikom⁶³ naj bi po pripovedki Pegam in Lamberger⁶⁴ živel

⁵⁶ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 15, 19.

⁵⁷ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 9, 13.

⁵⁸ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 6, 10.

⁵⁹ Henrik IV. (*1376; † 1454), goriški grof, grof Kiršberški (Švabska), palatinski grof Koroške, državni knez, v drugo poročen (1437) s Katarino Gorjansko.

⁶⁰ Sapač, Grad Bled.

⁶¹ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 32, 36.

⁶² Grad je imel »grajsko gospo« šele po letu 1858, ko ga je briksenski škof odprodal podjetniku Viktorju Ruardu, lastniku jeseniške železarne; z njegovim lastništvom je morda povezan motiv ulivanja zvona.

⁶³ Sapač in Torkar, *Grad Zaprice*.

⁶⁴ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 17, str. 21. Lambergerji so na

⁵⁵ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*.

Vitanjska gradova (Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, št. 400).

Lambergar, ki se je vojskoval s Pegamom iz Begunj⁶⁵ in ga obglavil. Po izročilu ljudskih pesmi⁶⁶ naj bi Lambergar prebival na gradu Kamen. Po ljudski pripovedki Jama pri gradu Kamen⁶⁷ naj bi bila na hribčku pri gradu v skali votlina z zdravilno močjo. Podzemni rov naj bi povezoval grad s cerkvijo sv. Petra nad Begunjami.

- Ženska kača, grofica Veronika, upodobljena v kamniškem grbu,⁶⁸ naj bi v podzemni kleti kamniškega Malega gradu varovala cele kadi denarja. Poležavat naj bi hodila na stopnice pred grajsko kapelo.
- Pripovedka Vitanjska gradova in usnjeni most⁶⁹ opisuje, da naj bi si dva brata dala ob Hudinji zgraditi dva gradova; pri gradnji naj bi za malto namesto vode uporabili vino. Gradova naj bi povezoval usnjen most, katerega kože naj bi bile privezane na verige, vpete v rinke na grajskih stenah.
- Mozirski grad⁷⁰ je imel po izročilu vodovod z glinastimi cevmi, ki je segal do vznožja Mozirske planine pod Golte. Pred gradom sta bila dva jarka. Nad prvim (zunanjim?) je bil dvizni most, s katerim so odpirali ali zapirali dohod v grad.
- Grad Soteska⁷¹ je stal nad sotesko Socka, iz njega pa naj bi na dno Socke vodil podzemni hodnik. Pred sto leti naj bi bilo zidovje še mogočno in imelo naj bi okna. Ker je bilo na gradu malo prostora, so imeli tam samo krove, hlevi za ostalo živino in druga gospodarska poslopja pa so bili drugod. Od tod naj bi izhajalo ime soteske: »Marof«. Na hribčku pod gradom so stala vešala. Graščaki so obvladovali tri poti iz Savinjske doline. Mimoidoče so ropali in zapirali v grajsko ječo. Vojskovali so se proti sovražnikom, zlasti proti Turkom. Kmetje so se upirali njihovi surovosti.
- Grad Šalek⁷² je imel podzemne povezave z drugimi gradovi. Šaleški gospodje so imeli shrambo za žito v Šaleški vasi. Tam je stal stolp, s katerega so graščaki z rogom klicali lovce na lov. Turki naj bi oblegali šaleški grad, vendar stolpu niso mogli do živega.
- Grofje na žovneškem gradu,⁷³ pod katerim naj bi bilo nekoč veliko jezero do Gornjega Celja, so ropali mimoidoče trgovce in bili kruti do podložnikov. V gradu, ki je bil sedež deželskega sodišča, so imeli v kleti podzemne ječe in mučilne naprave. Ena je bila tudi v grajskem vodnjaku. Usnjen most naj bi povezoval grad z Goro Oljko. Na poti med Braslovčami in Žovnekom je bil grajski ribnik.
- Obsežno izročilo o lindeškem gradu⁷⁴ omenja lego gradu – poleg stolpa ga je sestavljalo dvorišče z majhno grajsko stavbo – na skali ob prepadu. Gospodarska poslopja so stala drugod in bila obzidana. Posebej imeniten je bil

Zapricah izkazani stoletje kasneje, kot je živel Jan Vitovec.

65 Šlo naj bi za begunjski grad Kacenštajn. V 16. stoletju so srednjeveški dvor prezidali plemiči iz rodbine Kacijanarjev (najbolj znan je avstrijski vojskovodja proti Turkom in kranjski deželni glavar Ivan Kacijanar, sicer rojen na gradu Kamen), dokončno podoba pa je graščina dobila stoletje pozneje, ko so se Lambergi v 17. stoletju preselili vanjo z gradu Kamen.

66 Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, št. 13. a., 13. b., 14., 15., 17.

67 Kropej in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 18, 22.

68 https://sl.wikisource.org/wiki/Veronika_s_kamni%C5%A1kega_Malega_gradu

69 Kropej in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 31, 35; Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 139–140 (Vitanje); Stopar, *Vitanje*.

70 Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 90–91 (Mozirski grad).

71 Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 57–69 (Soteska–Helfenberg); Sapač, *Dvorec Soteska*.

72 Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 119–122 (Šalek); Stopar, *Grad in naselje Šalek*.

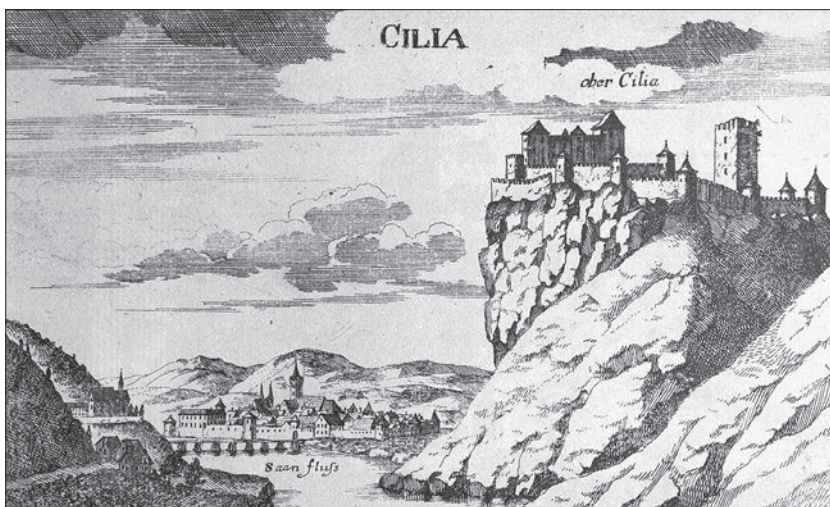
73 Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 78–84 (Žovnek).

74 Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 154–160 (Lindek).

Grad Žovnek (Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, št. 313).

- hlev z obokanimi stropi, v katerega pritličju so vzdrževali živino, v nadstropju pa je živila služinčad. Podzemna pot naj bi iz tega poslopja vodila v grad. Grajski hišnik je bival v bližnjem gradiču Landek. Na gradu naj bi hranili zaklade in skrinje z denarjem, ki naj bi ga vsako leto z vozovi pošiljali na konjiški dvor.
- Vojniška gradova⁷⁵ naj bi stala eden na Hribu sv. Tomaža, drugi na Gradišču. Most iz volovskih kož naj bi ju povezoval prek hudournika, ki je tekkel med njima. Z mostu naj bi nepokorne kmete metali v globino. Po drugem vedenju naj bi most, spleten iz verig in kož, vodil od gradu do gore Fudruž. Od Hude luknje na vznožju grajskega hriba do celjskega gradu naj bi bil speljan podzemni hodnik. – Lega drugega gradu je bila najbrž na Kožuhu (nad Gradiščem), medtem ko se Tudrež (!) vzpenja severovzhodno od tod.
  - Gornje Celje na desnem bregu Savinje in Miklavški hrib na levem naj bi po izročilu⁷⁶ povezoval usnjen most, na Miklavškem hribu vpet v obroč, pritrjen v skali. Most naj bi vodil tudi od Starega gradu k Sv. Jožefu. Gornje Celje naj bi bilo s podzemnimi hodniki povezano z Bežigradom, z dolnjim gradom v mestu in z notranjostjo obzidnega stolpa. Četrty rov naj bi segal ob Savinji pod goro, na kateri je baje tudi stal grad. Grof Herman je sina Friderika II., ki je zakrivil smrt svoje prve žene Elizabete Frankopanske in se proti očetovi volji poročil z Veroniko Deseniško, zaprl v glavni stolp celjskega gradu; ta se zato imenuje Friderikov stolp.⁷⁷ Oproda naj bi izkopal podzemni dohod do stolpa in Frideriku prinašal hrano. V gornjem gradu naj bi bila mučilna plošča, s katero naj bi v stolpu stiskali jetnike. Na notranjem grajskem dvorišču se omenja globok

Gornji celjski grad (Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, št. 40).

⁷⁵ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 160–162 (Vojnik).

⁷⁶ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 35–44 (Gornje Celje).

⁷⁷ Kroepej in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 39, 43.

Jelšingrad v franciscejskem katastru za Štajersko, 1823–1869.

vodnjak.⁷⁸ Lovski gradič celjskih grofov je bil blizu Levca, ob njem je bil morda ostanek zverinjaka.⁷⁹

- Preboldska graščina po ljudskem izročilu⁸⁰ izvira iz časov roparskih vitezov, ki so plenili po cestah. Pod njihovo okrožje so spadale tudi Trbovlje, od koder so ljudje prihajali s konji, ki so jih namestili v grajskih hlevih. V notranjosti graščine so bile velikanske podzemne kleti, skozi katere je tekla studenčnica in v katerih so bile mučilne priprave, tudi natezalnica. Graščaki so imeli sodno oblast. V bližini graščine so stale vislice.
- Jelšingrad (grad Jelše)⁸¹ naj bi bil po ljudskem spominu⁸² za časa turških vpadov obdan z obzidjem in jarkom. Pod njim je vodila cesta iz rimskih časov. Pod gradom je stal mlin. V šmarski okolici je bilo več graščinskih postojank, »pristav«, kjer so shranjevali pridelke. V Grobelcah in Pristavi naj bi nekoč stala gradova, prvi naj bi izvirali še iz rimskih časov. – V Grobelcah so dejansko izkopali večje rimsko poslopje, na Mali Pristavi pa rimsko vilo.
- Grad Gornja Sevnica in graščina v trgu⁸³ naj bi bila povezana s podzemnim hodnikom, ki je služil za skrivališče proti Turkom. Povezoval naj bi tudi Lutrovske klet (poleg gradu) z graščinsko kletjo, kjer so hranili vino. Poleg Lutrovske kleti se omenja mali stolp z ječami. Za obsojene na smrt so bile ječe v velikem grajskem stolpu, medtem ko so bile v prvem nadstropju gradu majhne zaporne celice. Bli-

zu gradu so stale vislice. Kmečka tlaka je bila težka, biriči strogi.

- Prvotni grad Podsreda je baje⁸⁴ že v poganski dobi stal na hribčku Gradišče. Od današnjega podsredskega gradu je najprej nastal stolp, ki so mu pozneje prizidali grad. Turki so grad večkrat neuspešno napadali. Ob gradu je veliki »stolp lakote« z globoko jamo, kamor je bila – kot v ostali grad – napeljana voda s sosednjega pobočja. V stolp so metali nepokorne ljudi. Po ljudskem spominu je cesta Železno–Pišce potekala prek grajskega dvorišča, kjer so izvajali nadzor nad tovari. Nad gradom je bilo naselje Marof, pod gradom pa grajski ribnik. Ob cesti z gradu v trg je stala hiša grajskega lovca, kjer so bili nekdanji zapori. Na Železnem so pre-

Metliški grb (Valvasor, *Opus insignium*, list 19).

⁷⁸ Stopar, *Stari grad nad Celjem*; Stopar, *Grad Celje*; Stopar, *Celje: celjski grad*.

⁷⁹ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 45 (Lovski dvorec).

⁸⁰ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 71–72 (Prebold).

⁸¹ Stopar, *Dvorec Jelše pri Šmarju*. Čeprav gre po stavbnih značilnostih za dvorec, je med domačini zanj uveljavljeno poimenovanje »grad«.

⁸² Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 176–182 (Šmarski gradovi).

⁸³ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 229–232 (Gornja Sevnica in okolica); Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*; Stopar, *Sevniški grad*.

⁸⁴ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 210–214 (Podsredski grad); Stopar, *Grad Podsreda*; isti, *Die romanische Burg Hörberg* (Podsreda).

Predjamski grad (Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae*, št. 137).

bivali grajski oskrbniki, blizu pa tudi grajski duhovnik.

- Zgodba Korinjski grad⁸⁵ pripoveduje, da naj bi na Korinjskem hribu pri Zagradcu nekoč stal mogočen grad. Ker so graščaki prejeli visoke prihodke od tovarnikov, ki so bili namenjeni proti morju, so bili manj zahtevni do kmetov; graščaka, ki je v zahtevah pretiraval, pa naj bi spametoval sam hudič. – Na hribu je bila poznoantična višinska naselbina,⁸⁶ ki je spodbudila nastanek bajke o gradu.
- Pripovedka Višnjegorski grad⁸⁷ opisuje, da so Turki od Medvedjeka s streli odbili del gradu, a kasneje obleganje opustili. Višnjegorski ali Stari grad je stal na vrhu hriba, bil je dobro utrjen, obdajal ga je gost gozd. Bil je težko dostopen, ker je bila cesta do njega strma. Na gradu naj bi bil zakopan zaklad. Četrte ure od gradu je bila vas Pristava, od koder naj bi leta 1813 Hrvati pognali v beg Francoze.
- Predhodnica Metlike je bila majhna vas, na njenem robu pa je stal grad Pungert. Varovali so ga grajski stražarji. Grofica je od kmetov pobirala žito, vino in živino. Tistega, ki se ji je upiral, so grajski hlapci zvezali in vrgli v ječo. Neke noči so Metliko in grad napadli Turki; preplezali so grajsko obzidje in vdrli v grad. Stražarja na grajskem stolpu sta zaspala, zato ju je grofica preklela, tako da sta se spremenila v vrana. Turki so grad zažgali, ostal je le stolp, na katerem sta posedala vrana. Zato naj bi bil v metliškem mestnem grbu upodobljen stolp z dvema krokarjema.
- Na Kučarju je v gradu živel bogat graščak, ki je imel na pretek gozdov, zemlje, živine in vinogradov. Grajski hlapci so sode v grajski zidanci vsako jesen napolnili z vinom. V enega

od sodov so zaprli vraga in ga zvalili v Kolpo. V mrežo ga je ujel ribič. Ribičeva žena je vraga spustila, on pa je razvalil kučarski grad.⁸⁸

- Gradaški grad na griču ob Lahinji so po legendi⁸⁹ napadli Turki. Dvižni most je bil dvignjen in grajska vrata zaprta. Ponoči so Turki po lestvah preplezali obzidje. V obrambnem stolpu, kjer so spali grajski hlapci, so podgane s cviljenjem zbudile grajske gosi, ki so s hrupom prebudile hlapce, ti pa so Turke nagnali. V spomin na rešitev gradu je dal graščak v svoj grb vdlati sliko podgane in gosi. Grb naj bi bil vklesan v kamen nad vhodnimi vrati gradaškega gradu.
- Zgodba Cerknjsko jezero⁹⁰ opisuje, da sta ob bregovih jezera stala karlovški (zraven Male Karlovice nad Savinjsko jamo) in šteberški (ob vznožju Križne gore) grad. Graščaka se nista marala, a šteberški mladi in karlovska hči sta se zaljubila. Izbrankin oče je od mladeniča zahteval, da poplavi dolino med gradovoma in pride s čolnom po njegovo hčerko. Po nasvetu povodnega moža naj bi dal mladenič skovati železno mrežo, z njo prekril požiralno jamo ter jo zasul s kamenjem in prstjo. Studenci in potoki so poplavalili dolino in nastalo je jezero. Mladenič je v nevihti na jezeru utonil, ko je veslal k dekletu, ki so mu preprečili, da bi ga usmerilo z lučjo. Užaloščeno dekle je z grajskega obzidja skočilo v jezero in se utopilo.
- Pripovedka Erazem Predjamski⁹¹ opisuje, da je ta roparski vitez živel v gradu Predjama⁹² v kraški jami pri Postojni. Tržaški glavar Nikolaj Ravbar je s hlapci obkolil vznožje skalovja z nedostopnim gradom, ki je bil s podzemnimi

⁸⁵ Kropelj in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 34, 38.

⁸⁶ Ciglencečki et al., *Korinjski hrib*.

⁸⁷ Kropelj in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 28, 32.

⁸⁸ Zupanc, *Vrag v sodu*.

⁸⁹ Zupanc, *Velikan Nenasit*, str. 113 (Pripovedka o gradaških goseh in podganah).

⁹⁰ Kropelj in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 36, 40.

⁹¹ Kropelj in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 40, 44.

⁹² Stopar, *Predjamski grad*; isti, *Grad Jama v Predjami*.

rovi povezan z nanoškimi gozdovi. Obleganci so dobivali hrano po podzemnih hodnikih iz Vipave. Ravbar je s topiči ubil Erazma in zmagal potem, ko je Erazmov hlapec izdal gospodarja.

PRIMERJAVA POVEDNOSTI PESEMSKEGA IN PROZNEGA LJUDSKEGA IZROČILA O GRADOVIH

Pesmi glede okolice gradov navajajo, da so grajski objekti stali na ali ob ravninah in poljih ali pa se je z njih odpiral razgled nanje. V grajski okolici se včasih omenja lovski revir. Lega gradov je bila pridvignjena, včasih so po pesemskem izročilu stali na hribu (skali), tu in tam ob vodi, konkretno ob jezeru, morju, tudi ob prepadu. Do in v bližini gradov so vodile prometne povezave – jezdne poti. Bližnje ceste so bile primerne za potovanje s konji in kočijami.

V proznih besedilih je grajska okolica opisana realistično, v skladu s sočasnim videzom, saj pripovednika nista ovirala tradicionalno pesemsko besedišče in rimana oblika. Omenja se konfiguracija terena s hribi, griči, dolinami, prepadi, soteskami, rekami, jezери, gozdovi ipd. Lega gradov je opisana precej slikovito: stali so na griču, hribu, skali (ob prepadu – lindeški grad), nad sotesko (Soteska), hudournikom (vojniška gradova), ob reki ali bregu jezera (blejski in karlovški grad ter šteberški grad ob Cerkniškem jezeru) in v kraški jami (Predjamski grad). Nad Sevnico je stal grad, v trgu pa graščina. Pri obleganju strateško zavarovanega Predjamskega gradu je napadalec uporabil topiče. Tudi ljudske legende in pripovedke v zvezi z gradovi omenjajo prometne povezave: (strme) ceste na grad, celo prek grajskega dvorišča, kjer naj bi bila cestninska postojanka (grad Podsreda). Omembe jahalnice (Socerb) in grajskih hlevov kažejo, da je bil konj uveljavljeno potovalno sredstvo. Po cestah je potekal trgovski promet. Tovorniki so graščakom plačevali pristojbine. Od Lindeka do Konjic so tovor prevažali z vozovi. Graščaki so z gradov oprezali za trgovci na cestah in jih ropali. Nadzor z enakim ciljem so imeli (z Vipote) tudi nad plovno Savinjo. Gradovi so bili po pripovedih povezani navzven tudi s podzemnimi hodniki ali rovi, nad zemljo pa z usnjenimi mostovi na verigah, ki so viseli prek rek in sotesk ter bili vpeti v železne rinke v skalovju ali grajskih stenah. Gradovi ob vodi (Bled, Cerkniško jezero) so za povezave uporabljali ladjico ali čoln na vesla, ki so ga ponoči usmerjali s svetilkami.

Pesmi označujejo grad s pridevkom družbenega položaja imetnika (gospod, grof, kralj), zuna-

njest gradu pa s pristavki (pre)bel, svetel, pisan, zidan, skalen, velik, visok, (pre)lep, nov. Včasih grad obdaja pisana živa meja, ob njem pa je vrt ali vinograd.

Prozna besedila glede opisa zunanega sijaja gradov niso poetična. Omenjajo mogočnost, višino gradu in zidovja, redko okna (Soteska), ruševine gradov, grajsko obzidje, obrambni jarek, dvizni most ipd. Vitanjska gradova naj bi bila zidana z malto, ki je bila mešana z vinom namesto z vodo, mozirski grad naj bi imel glinen vodovod.

Pesmi opisujejo segmente grajskega kompleksa. Stolp naj bi bil visok, globok in temen, imel naj bi line in zvonove. V zvezi z grajsko stavbo se omenjajo okna, grajske line in ostrešeni hodnik ob fasadi – *gank*. Grad naj bi imel več etaž, povezanih s stopnicami: podstreho ter nadstropje z veliko sobano, bivalnimi sobami, spalnicami in zakladnico. V pritličju naj bi bila kuhinja, morda orožarna. V gradu so bile tudi pisarna, kapela in grobnica. Grad je imel klet, kjer sta bili shramba za vino in kašča. V okviru gradu so stali hlevi in obrtne delavnice. Ječe so bile v stolpu ali grajskem poslopju. H gradu je spadala pristava, blizu je bilo morišče, kjer so obglavljali hude prestopnike. Pri nekaterih gradovih se omenja (deželsko) sodna oblast.

Tudi prozno izročilo omenja grajske (obrambene) stolpe, pri goriškem gradu več stolpov, v celjskem gornjem gradu pa na primer poimensko Friderikov stolp. V grajskih stolpih so bile ječe. Grad je imel bivalno stavbo s sobanami in dvoriščem, na katerem se redko omenja vodnjak, v katerem je mogla biti mučilna naprava (žovneški grad). V socerbskem gradu sta bili dvorana in jahalnica. V grajskih kletih se omenjajo zaporji in mučilni pripomočki: plošča za stiskanje jetnikov in natezalnica (Gornje Celje, Prebold). V sevniskem gradu so bile zaporne celice v nadstropju. Grad Socerb je imel od gradu oddaljene ječe vsekane v skalovje. V grajski kleti se v preboldski graščini omenja izvir žive vode. Po ljudski domišljiji so bili v grajskih kletih skriti zakladi. Premoženje graščakov je bila kmetijska posest: gozdovi, polja, vinogradi in živina: konji, govedo in ovce. Hrambi in oskrbi teh dobrin so bili namenjeni gospodarski objekti: žitna shramba, vinska klet (sevniska graščina v trgu) in zidanica z vinom (na Kučarju). V sklop grajskega poslopja so sodili hlevi, v katerih (na primer v preboldski graščini) so lahko nastanili tudi tuje konje (iz Trbovelj) in mlin (grad Jelše). Gospodarska poslopja so bila včasih oddaljena od gradu, včasih tudi obzidana (lindeški grad). Obokan dislocirani lindeški hlev je služil nastanitvi živine in bivališču služinčadi. Pod sevniskim gradom so postavili Lutrovske klet in stolp. Pod

kamniškimi Malim gradom zgodba omenja kapele, do katere so vodile stopnice. Celjski so imeli pri Levcu lovski dvorec z zverinjakom. Grad Šalek je imel v Šaleški vasi stolp, s katerega so s trobljenjem na rog klicali na lov. Od gradu so bile ločene grajske pristave, kjer so tudi hranili pridelke (na primer pri gradu Jelše), lindeški hišnik je imel svoj gradič (Landek), grajski lovec iz Podsrede pa hišo, v kateri so bili nekdanji zapori. Več gradov je imelo ribnike. V bližini gradov se večkrat omenja hribček z vešali, kjer so obešali⁹³ prestopnike. Nepokorneže so včasih za kazen metali z mostu (med vojniškima gradovima) v globino. Nekateri gradovi so bili sedež deželskega sodišča.

Glede bivalne opreme so pesmi zgovornejše od proznega izročila. Omenjajo peč, osvetljava s svečami, vodnjak za oskrbo z vodo, od pohištva mizo, stole, postelje, zibelke, skrinje, omare, ognjišče in posodje, medtem ko prozno izročilo omenja vodnjake, izvir vode v kleti preboldske graščine, glineni vodovod mozirskega gradu in napeljavo vode s sosednjega pobočja (podsredski grad), od opreme pa navaja le zibelko, svečnik (socerbski grad) in skrinjo (Landek) oziroma kad (z denarjem) (kamniški Mali grad).

Pesemsko izročilo je zgovornejše od proznega tudi glede grajskega osebja in njegovih dejavnosti. Grajska gosposka se je po njem zabavala z glasbo, plesom (rajanje, *tancanje*, bal) in maskarami, na gradu mlade Zore je bil celó dvorni norec. Priljubljeno razvedrilo je bil lov. Gradovi so imeli sodno oblast, gospodje so bili pogosto vojaki. Vojška soočenja s sovražniki so omenjena splošno in deloma posredno. Po opisih v pesmih so bili gospodje in gospe v zakonu pogosto nezvesti in maščevalni, do pòslov goljufivi, do podložnikov trdi. Grajski uslužbenci so bili oskrbnik (*frboltar*) in oskrbnica (*ferboltarca*), majerica, pisar, duhovnik in *soldati*, od ostalega osebja pa paž, služabniki, sluga, dvorjanka, spletična, dovilja, natakarica, (kuhinjska) dekla, hlapci, hlevarji, kočijaž, vratar, vrtnar in obrtniki (mizar, čevljar, krojač, zidar).

V proznem izročilu so grajski gospodje prirejali veselice, socerbski v dvorani in jahalnici. Hodili so na lov in se ukvarjali z vojskovanjem, zlasti ob turški nevarnosti; konkreten spopad je omenjen pri Predjamskem gradu. Prežali so na mimoidoče trgovce in jih ropali. Grajska gosposka je imela oprode, sluga, hlapce, grajskega lovca (Podsreda), grajske oskrbnike, stražarje, hišnika in duhovnika, njeno voljo nad kmeti pa so izvajali biriči. Ni omenjeno, ali so železno mrežo, s katero naj bi mladi Šteberčan v skladu s tastovo zahtevo

zamašil požiralno jamo na Cerkniškem jezeru, skovali kovači šteberskega gradu. Redko se omenjajo ženski pòsli na gradu: kuharica na graščini Krupa pri Semiču.⁹⁴ Graščaki in graščakinje so opisani kot zlobni in pohlepni. Graščaki so imeli sodno oblast. Spuščali so se v nezakonska razmerja z vaškimi dekleti (Celjski s Teharčankami). Do kmetov so bili trdi in so v več primerih izzvali njihovo nepokorščino.

Podatki, ki jih o gradovih posreduje ljudsko izročilo, so skromni, predstavljajo le droben segment sodobnih spoznanj in védenja o zgodovini, videzu in vsebini gradov. Ker se je izročilo v pretežni meri oblikovalo v novem veku, večinoma v 19. stoletju, je njegova sporočilnost za starejši čas hudo nezanesljiva. Iz celote podatkov, ki jih ponuja, pa je kljub temu razvidno konkretno videenje (pojava) gradu s strani (novoveškega) ustvarjalca ljudskega izročila, ki je pogosto daleč od historične stvarnosti. Sporočili, ki ju o tem vidiku posreduje pesemska in prozna pripoved, se med seboj razlikujeta zaradi njunega različnega literarnega značaja in načina ubesedenja, pa tudi zaradi različnih poudarkov, ki jim namenjata pozornost.

IZJAVA O DOSTOPNOSTI PODATKOV

Podatki, na katerih temelji ta članek, so na voljo v članku oziroma dosegljivi prek citirane bibliografije.

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

- Jaksch, August v.: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten*. Bd. 1, Die Gurker Geschichtsquellen 864–1232, 1896; Bd. 2, Die Gurker Geschichtsquellen 1233–1269, 1898; Bd. 3, Die Kärntner Geschichtsquellen 811–1202, 1904; Bd. 4, Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1269, T. 1, 1202–1262, 1906; Bd. 4, Die Kärntner Geschichtsquellen, 1202–1269, T. 2, 1263–1269, 1906; Die Kärntner Geschichtsquellen. Ergänzungsheft zu Band 1–4, 811–1269, 1915, Klagenfurt: Ferd. v. Kleinmayr [etc.].
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, Prva knjiga, l. 501–800, 1902; Druga knjiga, l. 801–1000, 1906; Tretja knjiga, l. 1001–1100, 1911; Četrta knjiga, l. 1101–1200, 1915; Peta knjiga (ur. Kos, Milko), 1201–1246, 1928, Ljubljana: Leonova družba.
- Schumi, Franz: *Archiv für Heimatkunde. Geschichtsforschungen, Quellen, Urkunden und Regesten*. Laibach, 1882/3–1887.

93 Po pesemskem izročilu so jih obglavljali.

94 Zupanc, *Bili so trije velikani*, str. 21–25 (Pripovedka o krpeljjskih graščakih).

Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain*. I. Band, 777–1200. Laibach, 1882/1883; II. Band, 1200–1269. Laibach, 1884, 1887.

Zahn, Joseph v.: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*. Bd. 1, 798–1192, 1875; Bd. 2, 1192–1246, 1879; Bd. 3, 1246–1260, 1903. Graz: Verlag des Historischen Vereines für Steiermark.

ČASOPISI

Kmetijske in rokodelske novice, 1859.

LITERATURA

Babič, Saša: *Uganke na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2021. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610505310>

Ciglencečki, Slavko in Milavec, Tina in Modrijan, Zvezdana: *Korinjski hrib in poznoantične vojaške utrdbe v Iliriku*. Ljubljana: Založba ZRC, 2020 (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 39). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610502555>

Feletar, Dragutin: Legradska kapetanija u obrani od Osmanlija s posebnim osvrtom na Novi Zrin. *Rad HAZU, Razred za društvene znanosti*, 510/48, 2011, str. 47–81.

Feletar, Dragutin: Zrinski i Legrad. (U povodu 320. Obljetnice urote zrinško-frankopanske). *Podravski zbornik*, 17. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1991, str. 5–16.

Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.

Golež Kaučič, Marjetka: »Stoji, stoji tam beli grad«: tematizacija gradu v slovenskih ljudskih pripovednih pesmih. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 599–612.

Grafenauer, Ivan: *Lepa Vida. Študija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1943.

Hernja Masten, Marija in Majerič Kekec, Nataša: *Prvi med enakimi! Funkcija mestnega sodnika in župana skozi stoletja*. Ptuj: Zgodovinski arhiv, 2006 (Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj. Katalogi).

Kocbek, Fran in Šašel, Ivan: *Slovenski pregovori, reki in prilike*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1934.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 1994 (Zbirka ZRC, 1).

Kos, Dušan: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. DOI: <https://doi.org/10.3986/9616500821>

Kos, Milko: *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1933.

Kropej, Monika in Dapit, Roberto: *Stoji, stoji tam beli grad. Slovenske ljudske pripovedi o naseljih, naravnih znamenitostih, cerkvah in gradovih*. Radovljica: Didakta, 2013 (Zakladnice slovenskih pripovedi, 13).

Kumer, Zmaga: Narečje v slovenski ljudski pesmi. *Vita artis perennis. Ob osemdesetletnici akademika Emilijana Cevca* (ur. Alenka Klemenc). Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 2000, str. 515–523.

Kumer, Zmaga: *Vloga, zgradba, slog slovenske ljudske pesmi*. Ljubljana: Založba ZRC, 1996.

Kuret, Miklavž: VI. Uganke in zanke. I. Zastavice. *Vesela dom. Igre in razvedrila v družini*, Druga knjiga. Ljubljana: Konzorcij »Slovenca«, 1942 (Slovenčeva knjižnica, II/7, št. 32).

Orožen, Janko: *Gradovi in graščine v narodnem izročilu*. I. Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi. Celje: samozaložba, 1936.

Oset, Željko: Teharska koseška skupnost med tradicijo in modernostjo. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 249–266. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610502043>

Oset, Željko: Teharska koseška skupnost skozi prizmo sodnega protokola koseškega sodišča v obdobju 1715–1718. *Kronika* 56, 2008, št. 3, str. 463–472.

Pettauer, Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdanj in sedaj. *Kronika slovenskih mest* 5, 1938, št. 1, str. 7–17; št. 2, str. 107–109, št. 3, str. 189–192.

Pohlin, Marko: *Kratkozhasne uganke inu zhudne kunshte is Wele shôle. Od Petra Kumrasa*. Dunaj: Christian u Grosser, 1788.

Rogač, Jožef: *Življenje svetnikov in svetnic Božjih*. Del 2. Celovec: Družba sv. Mohora, 1869, str. 115–116.

Sapač, Igor in Torkar, Zora: *Grad Zaprice v Kamniku*. Kamnik: Medobčinski muzej, 2021.

Sapač, Igor: *Dvorec Dornava*. Maribor: samozaložba, 2003.

Sapač, Igor: *Dvorec Ravno polje: slovenski kulturni spomenik*. Maribor: samozaložba, 2003.

Sapač, Igor: *Dvorec Soteska: stavbni razvoj*. Ljubljana: samozaložba, 2003.

Sapač, Igor: Grad Branek: arhitekturnozgodovinski oris. *Kronika* 70, 2022, št. 3 (Iz zgodovine Ljutomer), str. 659–738. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.3.06>

Sapač, Igor: Grad Waldenberg – Pusti grad pri Radovljici: stavbnozgodovinski oris. *Kronika* 64, 2016, št. 3 (Iz zgodovine Zgornje Gorenjske), str. 327–352.

Sapač, Igor: Kaj je grad?: problematika terminološke oznake in temeljne definicije. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 391–412.

- Sapač, Igor: Stavbni razvoj gradu Sevnica. *Grad Sevnica* (ur. Oskar Zoran Zelič). Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 15–54.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stopar, Ivan: Celje: celjski grad. *Sto let v dobro dediščine* (ur. Nataša Gorenc, Tatjana Adamič). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2014, str. 241–243.
- Stopar, Ivan: Die romanische Burg Hörberg (Podsreda). *Arx: Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol* 18, 1996, št. 2, str. 21–26.
- Stopar, Ivan: *Dvorec Jelše pri Šmarju*. Ljubljana: Ministrstvo Republike Slovenije za kulturo, Uprava za kulturno dediščino, 1998.
- Stopar, Ivan: Grad Celje. *Celjski zbornik* 16, 1974, št. 1, str. 235–268.
- Stopar, Ivan: *Grad in naselje Šalek*. Velenje: Turistično društvo, 1975.
- Stopar, Ivan: *Grad Jama v Predjami*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije; Šmarje-Sap: distribucija Buča, 2003.
- Stopar, Ivan: Grad Kamen pri Begunjah: pri hrabrem kranjskem vitezu Lambergu. *Turist: revija za turizem in fotografijo* 2, št. 14 (oktober 1995), str. 18.
- Stopar, Ivan: *Grad Podsreda*. Ljubljana: Viharnik; Trebče: Spominski park, 1993.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Stopar, Ivan: *Predjamski grad*. Postojna: Postojnska jama, turizem, 2001.
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Stopar, Ivan: Sevnški grad: spomini na renesanso. *Turist: revija za turizem in fotografijo* 2, št. 15 (november 1995), str. 18–19.
- Stopar, Ivan: *Stari grad nad Celjem*. Maribor: Obzorja, 1972.
- Stopar, Ivan: *Vitanje*. Maribor: Obzorja, 1979.
- Šašel, Feliks: Povodni zmaj in belokranjska narodna pesem o sv. Juriju. *Etnolog* 7, 1934, str. 146–148.
- Šašel, Ivan: Slovenski pregovori in reki. *Etnolog* 17, 1944, str. 102–107.
- Štrekelj, Karel (ur): *Slovenske narodne pesmi I.*, 1895–1898; *II.*, 1900–1903; *III.*, 1904–1907; *IV.*, 1908–1923. Ljubljana: Slovenska matica.
- Torkar, Silvo: Najstarejša slovenska varianta Pegama in Lambergarja? Najdba v graškem Deželnem arhivu. *Delo*, 35, 1993, št. 45, str. 13.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, Dritter Theil, XI. Buch. Von den Städten, Märckten, Schlössern und Klöstern in Crain. Laybach, Nürnberg, 1689.
- Valvasor, Johann Weichard: *Opus insignium armorum-que 1687–1688 = Das Grosse Wappenbuch = Velika grbovna knjiga = Great armorial*. Ljubljana: Založba dežela Kranjska, 2020.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Wagensperg, 1679.
- Vischer, Georgius Mathaeus: *Topographia Ducatus Stiriae*. Grätz, 1681.
- Vnuk, Klavdija: *Revitalizacija gradu Branek v Branoslavcih* [Elektronski vir]: projektna naloga univerzitetnega študijskega programa Arhitektura I. stopnje. Maribor, 2015.
- Zupanc, Lojze: *Bili so trije velikani ... Belokrajinske pripovedke*. Ljubljana: Knjigarna Tiskovne zadruge, 1932.
- Zupanc, Lojze: Kako sem prišel do zapisovanja slovenskega ljudskega blaga. *Slovenski etnograf*, 13, 1960, str. 187–198.
- Zupanc, Lojze: *Velikan Nenasit. Belokrajinske pripovedke*. Ljubljana: Murenček, 1944.
- Zupanc, Lojze: Vrag v sodu. *Zvonček* 40, 1939, št. 7, str. 146–149.

SPLETNE STRANI

Slovenska biografija:

Grafenauer: Bogo: Vitovec grof Zagorski, Jan
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi793428/>.

Stari gradovi, utvrde i povijesni putovi – Darko Antolković:

<https://darkoantolkovic.wordpress.com/2015/03/30/jelengrad-i-kosutgrad-dva-moslavacka-stara-grada/>

Wikivir:

https://sl.wikisource.org/wiki/Veronika_s_kamni%C5%Aikega_Malega_gradu

Wikipedija:

https://sl.wikipedia.org/wiki/Slika:Peninsula_near_castle_Duino.JPG

SUMMARY

Slovenian Folk Literature. A Historian's Source for Studying Castles

The article summarizes detailed notes on castles in Slovenian folk song and partly folk prose traditions that historians can use as supplementary information for studying castles in the past. It presents concrete visions of castles and their inhabitants described through the narratives developed by the creators of Slovenian folk literature. Rather than consider it their calling to convey reliable historical facts and events, the authors embellished their texts with fictional and imaginative additions. Nonetheless, as the critical analysis shows, Slovenian folk

literature holds some historical communication value, which—once exaggerations, exaltations, as well as unrealistic, supernatural, and imaginary descriptions have been excluded—allows the reader to surmise factual occurrences and events, especially at the time when the lore was created. While verbalization in folk songs is largely constrained by the traditional expression and rhyme scheme, folk prose is more relaxed, with the wording of the story resting on the manner of expression used by the creator or mediator of the narrative.

In its first part, the article examines the castle in folk song tradition based on the publication of Karel Štrekelj, discussing several aspects ranging from its designation, the description of its location and surroundings, castle buildings, and the characteristic features of their exteriors and interiors, to the presentation of the castle's inhabitants and their activities. These are followed by the indications of concrete castles referred to in songs. In its second part, the article presents partial descriptions of selected castles in folk prose based on the writings of

Janko Orožen, Lojze Zupanc, Monika Kropelj, and Roberto Dapit. Many castle buildings and their remains inspired the creation of folktales and legends, or they featured as sites where the events described unfolded. Their recording and word-stock were left to the discretion of the narrator or transcriber, in contrast to folk verse, which is characterized by the constraints of rhythm and rhyme. This lore developed under the influence of folk memory, historical knowledge and imagination, as well as the local environment at the time of its creation.

The information that folk tradition provides about castles is quite general, representing only a small fraction of modern understanding and knowledge about the history, appearance, and content of individual castles. Nevertheless, it still offers a concrete vision of (the notion of) castle as was held by the creators of the lore. The communication value of folk songs and folk prose differ slightly due to their distinct literary nature and methods of verbalization, as well as due to the distinct emphases they pay attention to.